

ALGUNS COSTUMS
FUNERARIS
DE L'EDAT MITJANA
A CATALUNYA

DISCURS LLEGIT EL DIA 5 DE MAIG DE 1983
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DEL

DR. MANUEL RIU I RIU

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

DR. JOAN VERNET I GINÈS

BARCELONA
1983

ALGUNS COSTUMS
FUNERARIS
DE L'EDAT MITJANA
A CATALUNYA

DISCURS LLEGIT EL DIA 5 DE MAIG DE 1983
EN L'ACTE DE RECEPCIÓ PÚBLICA DEL

DR. MANUEL RIU I RIU

A LA

REIAL ACADÈMIA DE BONES LLETRES
DE BARCELONA

I CONTESTACIÓ DE L'ACADÈMIC NUMERARI

DR. JOAN VERNET I GINÈS

BARCELONA
1983

Dipòsit legal: B. 15.977-1983

1983. — HUROPE, S. A. Recaredo, 2 - Barcelona, 5

Senyors Acadèmics:

He de començar el meu discurs agraïnt profundament l'honor, immerescut, que em feu d'ocupar la cadira de Lluís Via i Pagès, poeta i periodista, nat a Vilafranca del Penedès l'1 de novembre de 1870 i mort a Barcelona, on visqué la major part de la seva vida, el 24 d'abril de 1940. No vaig tenir el goig de conèixer la persona del meu illustre predecessor, a qui un vell retrat em presenta amb el cabell curt, bones entrades a l'ample front, faccions primes i sèries, mirada trista i un gros bigoti del tipus kàiser, propi de la moda de l'època. Coll de camisa alt i fort, corbata de gros nus i vestit fosc. A mi, aquest retrat em recorda el meu avi matern, ebenista i dibuixant de mèrit, a qui sols vaig conèixer també a través de retrats. De bell antuvi, doncs, Lluís Via em resulta simpàtic, i hauria de deplorar que la seva cadira hagi restat vacant quaranta dos anys, si no fos que aquesta circumstància em permet ara d'asseurem'hi.

Ja que no he pogut conèixer la persona de Lluís Via, en canvi la seva obra d'escriptor i assagista, m'ha atret també per afinitats familiars: el meu pare exercí de poeta i periodista, pocs anys després d'ell. Via i Pagès fou un poeta líric, exigent envers ell mateix, de llenguatge depurat, i quelcom polifacètic. Hom l'ha mostrat com a figura representativa del modernisme conservador i ha senyalat, a la vegada, la seva etapa inicial com a poeta en llengua castellana i escriptor de drames romàntics que, amb el temps, volgué destruir. Ell fou un dels «Tres ingenios ignorados» que escrigueren el 1898 el drama en tres actes: *Marta y María o la muerte de Maceo*.

Tenia una trentena d'anys quan, amb els amics Martí, Tintoret, Vilaregut i Pena, entre altres, decidí de fundar una revista literària: *Juventut* que publicà 359 números, del febrer de 1900 fins el desembre de 1906, i exercí considerable influència sobre els joves lletraferits del seu temps. «Revista valenta —ens diu Apeles Mestres—, batalladora però eclèctica, generosament oberta a tots els criteris i a totes les opinions», fou dirigida per Lluís Via i tingué un nombrós equip de col·laboradors, no sols literats, si no també artistes que il·lustraven els articles amb exquisit gust modernista. Hi ha qui diu que ell retocava els textos dels seus amics per a fer-los publicables. Ell mateix, el 1923,

quan feia uns disset anys que la revista havia deixat de publicar-se, digué que hi aplegava «totes les efusions fortament patriòtiques, fortament sentimentals y, a voltes ben estridents, de la joventut nostra».

Hom ha senyalat que Lluís Via, en la seva poesia, es mogué «entre la reançança romàntica, l'idealisme del paisatge i una melangia esborradissa, que tendia cap a la música i les imatges visuals». Quan fou elegit acadèmic, el desembre de 1923, titulà el seu discurs *De l'emoció literaria* i digué d'ell mateix «les meves tasques literaries, influïdes sols per mandats del sentiment, no refermades per coneixements especials, ni per tècniques determinades, ni afiliades a escoles, ni tan sols orientades vers una finalitat filosòfica o una utilitat social, són de significació nula. Són senzillament l'obra d'un emotiú». Sentint-se identificat amb el seu predecessor, el doctor Cosme Parpal, que havia entrat deu anys abans a l'Acadèmia, deia d'ell «mai no va caure en la migradesa de lluytes bizantines ni de snobismes d'ocasió». I el seu amic Apeles Mestres, en contestar-lo, diu de Lluís Via que era modest, auster, clar, humil, molt descriptiu i sentimental definint-lo com «un excelent escriptor i un home excelent».

Entre els seus llibres de versos, recordaré *Esteles* publicat l'any 1907 a la Biblioteca Joventut, *Del cor als llavis*, *Poesies*, *Cullita* (obra publicada per la Societat Catalana d'Edicions el 1916), i *A mitja veu*, editada per la Il·lustració Catalana sense indicació d'any. Prologà dos llibres de poesies d'Angel Guimerà, un d'ells el 1924, i li completà el 1926 el drama *Per dret diví* que En Via declarava «continuat sobre'l pensament de l'autor» i fou estrenat al teatre Novetats aquell mateix any. La devoció per Guimerà li venia de lluny ja que el 1909 li havia traduït al castellà la tragèdia en cinc actes *Jesús de Nazareth* i després li traduï també *El alma muerta* (*L'ànima morta*). Traduïa molt bé del francès i de l'italià al català i al castellà. Traduï en versos catalans el poema dramàtic d'Edmund Rostand *La princesa llunyana*, i li féu una magnífica traducció en versos castellans de la comèdia heroica *Cyrano de Bergerac*, ajudat per Martí i per Tintorer. També traduï al català les poesies d'Olindo Guerrini i d'altres autors, en edició publicada per Il·lustració Catalana l'any 1925 i, al castellà, les *Rimas* de Lorenzo Stecchetti, el 1926, a la vegada que contribuï a l'adaptació castellana del *Antonio y Cleopatra* de Shakespeare, en col·laboració amb l'Oriol Martí i en Salvador Vilaregut.

La faceta de traductor al català i al castellà, en vers i en prosa, ve completada per la dedicació a la narració en prosa, ja amb novel·les pròpiament dites, com *De lluny i de prop* (1911), *Tretze* (1917) o bé *Aura* (1923), ja amb contes curts com els 18 relats reunits a *Impresions y recorts* que fou el seu primer llibre, publicat per «La Renaixença» en 1899 i dedicat a Angel Guimerà, «que ha sigut per mi tan bon amic com admirable mestre», segons deia. Aquest llibre era un recull de «quadrets de costums» apareguts des de l'any 1896 a «La Renaixença», tals com «La cega enamorada», «Tornant del tros», «Roselles», «Festa Major» o «La lluna de janer», reflexes tots ells d'un esperit profunda-

ment sentimental i emotiu. Un altre llibre, editat el 1905 per Publicació Jovenut, i que reuní 19 relats escrits entre els anys 1900 i 1905, fou el titulat *Fent camí. Aplech d'estudis y narracions*, bell complement de l'anterior però potser ja més realista, al qual caldria afegir encara, almenys, els *Contes que no ho són*, i que constituïren el volum 17 de la Il·lustració Catalana.

No hem esgotat pas l'obra de Lluís Via amb aquesta relació. Dintre l'oratória catalana del segle xx ens cal recordar els *Parlaments* reunits el 1918 a *Lleivor dispersa*; entre la novella nova *Proses velles*, també del 1918, i entre la «Novella d'ara» *La taverna dels desanimats* publicada per l'Avenç Gràfic, amb il·lustracions d'En Planas, l'any 1925. Biògraf d'Apeles Mestres en la sèrie «Catalans d'ara», fou també Lluís Via el responsable del *Boletín del Ateneo Barcelonés* durant força anys, i un esperit ple de bon humor. Veieu, si us plau, *L'Arrenca Pins y En Gira-Montanyes* que qualificà d'«Epopèya en redolins, però en redolins dels fins», l'any 1927.

Potser caldria insistir encara en la tasca de Lluís Via com a prologuista d'escriptors i poetes (Salvador Albert, Caterina Albert, Carme Karr, Joan Maragall, Jaume Ramon, i altres), com a col·laborador assidu de les revistes culturals de l'època, i com a crític teatral a «El Teatre Català». Però jo prefereixo insistir una mica en alguns trets del discurs amb què l'any 1923, va assegurar en aquesta cadira de l'Acadèmia de Bones Lletres. Deia: «Me veig distanciat... del historiayre que puntualisa fets cronològichs y en treu profitoses ensenyances...» i afegia: «refractari a les lluites polítiques, vaig tornar al meu retir d'escriptor que ja no discuteix, que ja no comenta...» Quan escrivia aquestes paraules Lluís Via havia acomplert els 52 anys. I puntualitzava encara «Del entrellat de les lluites passades no n'he tret en clar més que una cosa: l'amor a la pau de l'esperit».

Però, tornant a la història, anotava: «Jo de l'història sols per instint n'abarco l'harmonia global... Ara bé, l'història ens és necessària malgrat tot». El sentiment de la història —assenyala— fou un dels motors de la «renaixença». La lectura dels grans poetes el porta a evocar els grans monestirs cistercencs com Poblet i Santes Creus, a admirar les deixes de l'art romànic a Ripoll, per a concloure: «ben identificats amb la nostra naturalesa, podrem continuar i millorar nostra història».

De retruc, els seus exemples ens porten a la Història Medieval, que no li era pas indiferent del tot, car un dels seus pròlegs fou precisament escrit per al llibre *Poblet. Narracions, tragedies i llegendes* de Jaume Ramon i Vidales. Tot i essent un sentimental, com a bon narrador realista que fou, Lluís Via va saber captar la vida del seu temps i traduir-la en pàgines molt vives. Un dels seus relats, escrit l'agost del 1905, i titulat *Derrera del mort*, ens descriu l'enterrament del senyor Gifreda —no sé si personatge bon xic real o bé inventat— i les converses del seguici que acompanya a peu el mort al cementiri, li serveixen per a descriure la seva personalitat contradictòria. El conte és un pretext

per a un bon retrat psicològic i ara ens serveix d'introducció al tema del nostre discurs, que aplega altres costums funeraris catalans, aquests referits a l'Edat Mitjana. Tema ben allunyat, cal confessar-ho, dels del nostre admirat Lluís Via i Pagès a qui la història no fou escaient i, després, no li ha estat pas massa favorable. Si els darrers anys de la seva vida visqué quasi oblidat, i morí als setanta anys, ben pocs el recorden avui. Valguin, doncs, aquestes paraules per enaltir-ne la memòria.

1. *El lavatori i exposició del difunt*

No és gaire el què sabem encara dels costums funeraris de Catalunya a l'Edat Mitjana, però potser ja és hora de donar a conèixer l'estat de les investigacions, per tal que hom pugui avençar més en aquest camp de l'arqueologia medieval. En veritat, és ben poc el què hom ha descobert fins ara. Sabem, això no obstant, que els cristians, els primers segles de l'Edat Mitjana, tenien el costum de rentar els cossos dels difunts abans de procedir a enterrar-los.¹ A Catalunya, el segle XI, els cadàvers eren rentats per familiars, o per clergues, que percebien una quantitat en metàl·lic per a realitzar aquest treball. La feina, certament ingrata, solien realitzar-la dos clergues; embolcaven després el difunt amb draps de lli, o bé el vestien amb un «vestit especial» per a sebollir els morts, i així restava exposat a la contemplació dels familiars i amics, que el vetllaven durant tres dies, abans d'enterrar-lo definitivament.

Consta que Guitard de Barberà, per exemple, vengué l'any 1005 el seu elm (sens dubte un casc punxegut de ferro amb protecció nasal) i la seva llança per a comprar-se els *vestimenta tumularia*,² mortalla o vestits de sepelir-se que no sabem ben bé en què consistirien, si en simples draps de lli o bé en una túnica de la mateixa tela. En tot cas, no eren pas barats, si calia despendre's d'un elm i una llança, o bé d'una tassa d'argent, per a pagar-los. Josep Balari adduí documents dels anys 1036, 1076, 1083 i 1114 amb referències a aquests vestits especials (en alguns casos, almenys, sols draps de lli) per a embolcallar cadàvers, i un testament de l'any 1080, en el qual el sacerdot Dalmau Geribert feia un llegat de vuit mancusos per als tres clergues que rentarien el seu cos

1. SANT GREGORI: *Diàlegs*. — Ed. J. Soberanas. — Edit. Barcino (Col. Els Nostres Clàssics, núm. 97). — Barcelona, 1968. Al llibre IV, capítol XVII, escrit els anys 593/594 de JC., es refereix a aquest costum, existent entre els seus propis parents, i situat a la Itàlia del segle VI.

2. Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Libri antiquitatum*, III, núm. 218. — Vegeu P. BONNASSIE: *La Catalogne...* Toulouse, 1975. Vol. I, pàg. 428, nota 204. — Cart. Sant Cugat, doc. 708: Testament del clergue Guillem Sendred, del 23 nov. 1082, en el qual deixa *unum cijum argenteum* per tal d'adquirir «drapos ad suum corpus».

quan morís, i dos mancosos més a cada un dels preveres que vetlessin i custodiessin el cadàver, durant els dies que restaria exposat abans d'ésser sepelit. Com hem indicat, l'exposició dels cadàvers, el segle XI, podia durar fins tres dies, per tal de permetre que arribessin els parents que vivien més lluny.³

Sobre la clau i les dovelles de l'arc de la porta d'accés a l'església romànica de Sant Miquel de Fontfreda (ajuntament de Maçanet de Cabrenys, comarca de l'Alt Empordà), una vella fotografia de l'any 1920 ens mostra la presència d'una lauda sepulcral empotrada, de marbre blanc, datable els segles XII-XIII. En l'actualitat dita lauda resta dipositada dintre de l'església parroquial de Sant Martí de Maçanet de Cabrenys, adossada amb garfis de ferro a una paret. En la dita lauda, segons l'esmentada fotografia, apareix cisellada —sota dos àngels que pugen al cel l'ànima del difunt—, la representació d'un banc de rentar els morts, a manera d'un llit baix, sostingut per sis peus o suports. Sobre el banc o llit, hom veu estès el cos del difunt, cobert pel vestit mortuori. Una dona, de rostre afligit, situada a la seva esquerra, sembla rentar el cadàver amb un drap humit, o bé abraçar-lo, mentre una altra dona, situada als peus del mort, està plorant. Sembla que devia tractar-se d'un sacerdot, car hom pot veure que han posat un calze i patena damunt del pit del difunt. Un altre jove sacerdot es troba, en actitud de beneir, a la capçalera i l'acòlit arriba, per la banda oposada, amb la creu i la caldereta de l'aigua beneïda, per a l'aspersió i absolució. L'escena, en la seva ingenuïtat, no podia pas ésser més emotiva.

Creiem que a Santa Maria de la Piscina (San Vicente de la Sonsierra, província de La Rioja), estació arqueològica excavada del 1976 al 1979 per Esther Loyola i Josefina Andrío, hom ha trobat, en un extrem del cementeri, el banc i piscina per a rentar els morts abans d'enterrar-los. Ambdós elements, banc i piscina, resten semiexcavats a la penya, un al costat de l'altre. És possible que tinguin també alguna relació amb el costum de rentar els morts les piques localitzades al terra de l'església de Revenga, excavada pel professor Alberto del Castillo, i a la necròpolis de Cellorigo (Logroño), aquesta darrera, d'1,10 metres de diàmetre, trobada per les esmentades Esther Loyola i Josefina Andrío. Les dues piques podien haver estat destinades, atesa la situació que tenien, a rentar els cadàvers en una espècie de «segon bateig»; ja que la nova litúrgia romana —introduïda des del darrer terç del segle XI— havia imposat el baptisme per aspersió de l'aigua beneïda, enfront del baptisme per immersió que és possible que perdurés a Espanya fins dates relativament tardanes, almenys els segles IX i X encara amb força probabilitat; i molt possiblement, en algunes

3. J. BALARI: *Orígenes històrics de Catalunya*. — Barcelona, 1899. — Pàgs. 609-610.

4. Antic Arxiu Roig (avui Arxiu Albert Bastardes), clixés R-4623 A i R-4624, ambdós datats el 24 de maig de l'any 1920. — Vegeu J. BADIA I HOMS: *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol. 2: II-A *Alt Empordà*, pàgs. 254, 257 i 260 (nota 8), fotografia pàg. 263.

comunitats de tradició mossàrab, fins a l'abolició de la litúrgia tradicional, encara que això que diem no sigui, per ara, res més que una hipòtesi de treball.

A la nau lateral nord de l'església gòtica francesa de La Chaise-Dieu, centrat avui sota el mur on hi ha pintada la coneguda escena de la dansa de la mort, mur de separació del cor, s'ha conservat un banc de pedra granítica atribuït al segle XII i destinat a rentar els morts. La funció a què hom destinà aquesta notable peça arqueològica resta fora de dubte, car la superfície és lleugerament inclinada del cap als peus i mostra en aquests darrers el desguàs corresponent,⁵ a més de tenir un coixí de pedra, a la capçalera, per a dipositar el cap, i una sèrie d'incisions inclinades en la superfície allisada del llit de pedra, per a recollir i conduir les aigües del lavatge fins a dit desguàs. En aquest cas el banc o llit de pedra era transportable d'un lloc a l'altre, mentre que en els exemples de Castella anteriorment adduïts era tallat a la roca i fix, com ho eren les piscines buidades a la penya.

Desconeixem fins quan degué perdurar aquest costum de rentar els morts en un banc o llit de pedra, però en una visita recent al monestir cistercenc de Santa María de Huerta (província de Sòria) tinguérem ocasió de comprovar que en una capella lateral del temple, que pot datar-se en el segle XIII, al costat de l'absis principal per la banda sud, s'han conservat les restes d'una decoració pintada del major interès per al nostre tema. Sota la finestra que centra la construcció rectangular d'aquesta capella, es representà l'acte de vetllar el cadàver d'un monjo, jacent damunt del banc de pedra en el qual degué ésser rentat, perquè hom dibuixà el llit o banc molt robust i el pintà de blanc, situant sota d'ell dues calderetes de coure. Dos monjos vetllen el mort, durant l'exposició del cadàver, mentre que a les dues escenes que envolten a aquesta principal, es veu que el malalt ha rebut, respectivament, la comunió o viàtic i l'extremaunció. Una restauració deficient de la part baixa de la finestra, que ha eliminat la meitat superior de l'escena central d'aquestes pintures, atribuïdes amb poca precisió als segles XIV-XV, no ens permet d'observar més detalls del tema. Amb tot, sembla que hom pugui parlar d'una perduració del costum de rentar els morts a la Castella de la baixa Edat Mitjana.

5. A la guia anònima de la *Chaise-Dieu*. — Edit. Delta 2000. — Colmar-Ingersheim. 1977, pàg. 27, es llegeix: «Il s'agit de la pierre d'exposition des moines et du lit sur le quel on faisait leur toilette funèbre. Cette pierre a sa petite histoire: Théophile Gautier la connaissait de renom et voulut la retrouver en 1860. C'est dans une cour de ferme qu'il fallut aller la chercher. Pendant la Révolution, un paysan l'avait récupérée, espérant en faire un abreuvoir (début de cavité à coup de pics sur le dur granit). L'Auvergnat dut renoncer à son projet; mais le poète dut payer 3 louis d'or la restitution à l'abbaye».

2. Els llocs d'enterrament

Un cop rentat el cadàver, embolcallat amb un llençol o drap de lli, i exposat a la curiositat, plors i pregàries de la gent, no sembla pas que sempre rebés sepultura al cementiri de l'església parroquial o bé al del monestir que hauria escollit en vida. Amb el temps, la territorialitat familiar aniria delimitant àmbits en els cementiris parroquials, com ho demostra la documentació catalana del segle XIV. Però durant els primers segles medievals hom retroba sepultures als voltants de les masies i en llocs aïllats on no consta que hi hagués hagut cap església.

És ben sabut, i les troballes arqueològiques ho palesen, que en els pobles o nuclis d'habitació de l'antiguitat no era rar que hom enterrés els parents difunts al subsòl de la llar, per tal que llur esperit no inquietés i seguís protegint els vius. Aquest costum d'enterrar els morts a la pròpia casa, o bé al seu davant, degué perdurar fins i tot després que fos acceptat el cristianisme. Quan excavàrem, amb el doctor Alberto del Castillo, el Castellot de Viver (al municipi de Viver i Serrateix i a la vall del Llobregat), trobàrem el cadàver d'un nadó dintre d'una tomba de planta ovalada, excavada a la roca, davant del graó de la porta d'una construcció rectangular, erigida sota la penya del Castellot i davant del seu primitiu altar, que segons sembla restà habitada almenys fins el segle XVI. Un fenomen semblant vàrem poder observar en les estacions arqueològiques mossàrabs, o no cristianes, de Busquistar (un cadàver d'infant enterrat paral·lel a la porta de la casa) i de Marmuyas (municipi de Comares, província de Màlaga); en aquest darrer cas fins i tot amb cadàvers d'adults, i ambdós exemples en un període que cal fixar entre els segles X i XII. Sembla, doncs, que hom pot dir que a l'alta Edat Mitjana era freqüent encara, almenys no pas insòlit, el fet d'enterrar infants i adults davant de les pròpies cases.

Recentment, en la tercera campanya d'excavacions realitzada l'estiu del 1980 al poblet medieval de Sant Miquel de la Vall (avui deshabitat, a la Barcedana, Conca de Tremp), vàrem localitzar dos enterraments infantils davant dels graons de les portes que comunicaven l'habitació central d'una vivenda, on hi hagué la llar de la casa, amb les altres dues habitacions de la casa: l'entrada i el forn de coure el pa, d'una banda, i el magatzem o dipòsit de queviures i eines, de l'altra.

El costum d'enterrar els nens petits, *albats* o menors de vuit anys, en la pròpia vivenda, és evident per les troballes arqueològiques esmentades que, com hem dit, cal situar ben bé entre els segles X i XII. A confirmar-nos aquesta suposició vingué un document del 18 d'abril de l'any 1054 en el qual, arran d'un plet entre el bisbe Guislabert de Barcelona i Guillem Oliva de Salsanes, sobre la propietat de la sagrera de Sant Boi de Llobregat, el jutge Adalbert

Eldemar convocà als parroquians abans de dictar sentència,⁶ i tot preguntant-los que «no li ocultessin res de la veritat», va poder saber que Guillem Oliva i la seva esposa tenien el cementiri com un bé alodial (*per suum alodium*, diu literalment el text), i el bisbe no va poder demostrar, ni documentalment, ni per mitjà de testimonis, que el cementiri fos de la seva església. El jutge sentencià, doncs, a favor del matrimoni, per tal que s'enterressin els morts en el dit cementiri sense cap contradicció, i no als portals o portes de les cases com es feia des de temps antic. El costum d'enterrar els morts al subsòl de les vivendes, dintre del portal o bé davant de les portes era, doncs, usual encara no sols a la Catalunya interior sinó fins i tot al Pla del Llobregat. I el mateix costum, del qual tenim el testimoni fidedigne de Viver, ja esmentat, aparegué en les exploracions efectuades al món islàmic peninsular d'aquell temps: als exemples de Busquistar o de Marmuyas, cal afegir que a les restes d'una casa del poblet de La Torrecilla (avui Pantano de Los Bermejales, província de Granada) hom localitzà un crani d'adult al peu del graó de la porta d'entrada, enterrat a ben poca profunditat en el subsòl de l'habitació.⁷ Encara que ens pugui semblar estrany, a mig segle XI, no s'havia generalitzat l'enterrament dels morts familiars als cementiris parroquials, tot i ésser ja plenament cristiana la major part de la població. I en aquells moments hom fomentava la creació de sagreres, al voltant de les esglésies, per tal que els morts reposessin en terra sagrada i que el seu repòs no fos molestat. Desarrelar el costum d'enterrar els morts dintre de les cases o al seu voltant, que hom ha pogut constatar que es feia ja en els nuclis de població indígenes en produir-se la conquesta romana,⁸ no degué resultar fàcil per a les autoritats eclesiàstiques i civils.

Amb tot, val a dir que, almenys des del segle IX, hom troba ja amb freqüència les ermites i esglésies voltades d'enterraments. I si bé hom pot sospitar que, en alguns casos, hi ha esglésies que foren edificades enmig d'àmbits que eren ja cementirials, per a santificar-los, també hom pot veure aplegades sepultures entorn dels absis i a l'interior dels temples, que són coetànies i posteriors als edificis. No sembla, en tot cas, que hom delimités amb murs els

6. Vegeu el text a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Libri antiquitatum*, IV, doc. 154, fols. 53 v/54r. I també J. MAS: *Notes històriques del bisbat de Barcelona*. Vol. IX: *Rúbrica dels «Libri antiquitatum» de la Seu de Barcelona*, Primera part. Barcelona, 1914, pàgs. 310-312, on es resumeix el document. El text diu literalment: *Manente tantummodo antiqua consuetudine ut mortui in prefato ciminterio absque ulla contrarietate et redemptione sepeliantur, non infra ianuas aut hostia domorum, sed congruis tantum in locis*.

7. A. ARRIBAS; M. RIU: *La necrópolis y poblado de La Torrecilla (Pantano de los Bermejales, provincia de Granada)*. — «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), IX (1974-1979), pàgs. 17-40. Referència concreta al fet en la pàg. 39 i lám. VIII, foto 16.

8. A. DEL CASTILLO; M. RIU: *El poblado bergistano de Camp-Mauri*. «VII Congreso Nacional de Arqueología» (Barcelona, 1962), pàgs. 426-431. Vegeu especialment les planes 429 i 430 del treball, i les figures 2 i 4.

àmbits cementirials de l'entorn de les esglésies romàniques fins els darrers segles medievals.

3. *El testimoni dels morts*

En relació també amb els cadàvers dels pàrvuls o *albats*, que algunes vegades hom trobà sota els altars de les esglésies per haver estat considerats «cossos sants», suplint o bé acompanyant les relíquies, existí a Catalunya una ordàlia, documentada per Balari entre els anys 1037 i 1180, que no hem vist consignada a altres llocs. En efecte, ja el mateix Balari⁹ anotà que el costum d'invocar el Judici de Déu per mitjà de nens morts no figurava pas a les lleis visigodes i suposà que degué introduir-se en els tribunals catalans arran de la reconquesta, sense que hom pogués precisar-ne l'origen. Adduí el testimoni d'un judici, celebrat l'any 1037 i presidit per la comtesa Ermessenda de Barcelona i el seu nét el comte Ramon Berenguer I, amb assistència del bisbe i dels pròcers del comtat. Pladejaven Bernat Otger i l'abat Guitard de Sant Cugat del Vallès per la possessió de diversos llocs i el demandant, Bernat, advertí al tribunal que no reconeixia altre dret que el de l'ordàlia: «posem en aigua freda, si voleu, dos pàrvuls morts, a Judici de Déu omnipotent, per tal que així quedi ben manifest a qui corresponen de dret els dits béns». La comtessa i el bisbe establiren que si el nen que representaria una de les dues parts s'enfonsava en l'aigua o bé «era rebut» per ella, se li donaria la raó; però que si totes dues criatures sobrenedaven o s'enfonsaven, es repartirien els termes objecte del litigi entre ambdues parts. Arribat el dia que hom havia fixat per a la realització de la prova, l'aigua va cobrir, però no retingué l'infantó que representava els interessos de Sant Cugat, i el nen de la part contrària es mantingué flotant en la superfície. Per la qual cosa es convingué de fer un repartiment desigual dels béns, lliurant a Bernat Otger la part més gran. Dos documents, del 19 de juliol de l'any 1037 i del 4 d'agost del 1045, han conservat el testimoni del fet, el primer a través d'un text del 1180, i de les seves conseqüències.

Un altre exemple de la invocació, tàcita o explícita, del testimoni dels morts el trobem en el fet que les primeres reunions dels prohoms d'un lloc, per a tractar problemes comuns, es fessin als aïlls de les esglésies (el subsòl dels quals era lloc preferent d'enterrament) o bé al banc de pedra adossat a la paret de migjorn d'alguns temples romànics, per la cara externa, on s'obria la porta d'entrada i on començava ja d'ésser habitual d'enterrar els difunts. Aquest banc on s'asseïen els prohoms per a deliberar, restava situat, doncs, dintre de l'àmbit del cementiri on reposaven els cossos de llurs avantpassats.

9. J. BALARI: *Orígenes* (cit. nota 3), pàgs. 383-385.

Ben aviat hom aprofità la protecció dels morts per a depositar dins d'aquest àmbit la collita i fins per a construir-hi vivendes. Abans de finalitzar el segle XII hom veié obrir-se carrers de cases dintre de la sagrera, a la recerca de protecció i seguretat per part dels vius.

D'ençà que, en ple segle XII, es precisa la creença en el Purgatori com un lloc on les ànimes dels difunts podran obtenir el perdó dels pecats, les pregàries i aniversaris amb absoltes als cementiris es fan més freqüents. Des del segle XIII, no és rara la representació de l'arcàngel Sant Miquel i el dimoni, contrastant el pes de les bones obres en la balança on hi ha la figueta de l'ànima, a través de pintures i escultures com les que ha estudiat Francesca Español.¹⁰ Tota vegada que el sentiment d'una vida ultraterrena impregna l'esperit de l'home medieval, no pot sorprendre'ns la invocació del testimoni dels morts. Els morts familiars segueixen constituint una part important del grup familiar que protegeixen. Però, si hom els reverencia, no deixa també de sentir-se'n temorenc. ¿Com podríem explicar, si no fos així, el fet que els homes de Sant Miquel de la Vall que enterraren dos fills de la família davant dues portes d'accés a la llar, els col·loquessin damunt del crani una pedra que els l'aixafà? Volien sentir-se protegits, però no volien que l'esperit dels morts pogués inquietar-los. I, si no és erroni el testimoni de la moneda trobada amb ells prop de la llar, tot això podia succeir en ple segle XIII a la Conca de Tremp.

4. *L'enterrament*

Cal sospitar, doncs, que hi hauria almenys dos tipus d'enterrament: el realitzat a la llar i el del cementiri parroquial o senyorial. En aquest, és cosa sabuda que els clergues acompanyaven el mort fins al sepulcre amb la creu alçada, ciris i l'encenser, essent transportat el cadàver a les espatlles dels amics i parents o bé sobre un mul, en un bagul de roure o de pi. Quan el mort era transportat a les espatlles, hom lligava el bagul o caixa a un pal llarg, amb cordes, per tal de facilitar-ne el trasllat. Quan hom el col·locava de través sobre d'una mula, també calia lligar-lo amb cordes. Després, i als nuclis urbans, hom utilitzarà per a transportar-lo el propi llit o bé carros. Després de la cerimònia religiosa o funeral, i del soterrament del bagul amb el cadàver, parents i amics es reunien a la casa del difunt en un dinar ritual dit *dinar dels morts*, ben documentat a Catalunya des del segle XII fins al XIV i compost per pa, vi i carn. Aquest menjar ritual subsistí fins el segle XX als Pre-pirineus (comarques del Solsonès i Berguedà), a l'Empordà, al Vallès, i a altres comarques de Cata-

10. F. ESPAÑOL: *El tema de la psicòstasi arran d'un portal romànic de la Catalunya Nova: Sant Miquel de la Portella*. — «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), I, núm. 2 (1980), pàgs. 94-101.

lunya, essent costum de procedir a una ablució, també ritual, abans d'asseure's a taula.¹¹

Aquest menjar, que hom retroba a Osona el segle XIII i que els mercaders barcelonins del segle XIV solien consignar en llurs testaments,¹² desitjosos d'obsequiar els amics, era un record, conscient o no, de les libacions rituals dels primers segles que es feien sobre els sepulcres dels morts i que és molt probable que no haguessin desaparegut ben bé a Catalunya els segles X i XI, segons semblen indicar les cavitats o receptacles propers a les sepultures antropomorfes excavades a la roca (a Santa Maria de Cervelló, per exemple),¹³ amb canalets de penetració dins la sepultura, o de comunicació amb altres enteraments, o bé pels dipòsits de cendres també relacionats amb sepultures, o per les sitges d'ofrenes observades als cementiris.

5. *Les libacions a les tombes*

Fins i tot és possible que no sempre aquestes libacions rituals tinguessin una relació directa amb l'acte de l'enterrament, car, com en l'Antiguitat, se seguia invocant els morts com a testimonis dels tractes que hom feia i, en semblants ocasions, es podia beure damunt de les tombes vi calent per a corroborar la validesa d'un tracte verbal o bé d'un compromís no contret per escrit. Sembla ésser que, el dia de l'aniversari de la mort, després de les cerimònies religioses, tampoc era insòlit que la família celebrés un banquet fúnebre, sobre la tomba, per tal que el difunt en pogués participar, acompanyant-lo fins i tot de danses,¹⁴ i que pels canalets o forats, oberts a la pedra, es tirés aigua, i fins i tot vi, vers l'interior, per apagar la set del mort.

Les ofrenes funeràries que es cremen en les esglésies i les cendres de les quals s'espargeixen damunt de les tombes o bé es dipositen a les fosses destinades a aquest fi, sembla que tendien a provocar la fecunditat o bé a conjurar les ma-

11. Uns trenta cinc anys enrera tinguérem ocasió d'assistir a un dinar ritual a Casa Llobeta, masia dels voltants de la Serra de Busa (municipi de Guixers), i recordem que dos parents del mort, en retornar de l'enterrament, es col·locaren als dos costats de la porta de la casa, amb una tovallola i un gerro d'aigua i una palangana, i els amics s'anaven rentant les mans abans d'entrar a la casa i d'asseure's a la taula. El menjar consistí en la típica escudella i carn d'olla, pa i vi, sense carns rostides ni postres.

12. Diversos exemples consten als pergamins de Santa Maria del Mar, de la segona meitat del segle XIV, que ara estem inventariant.

13. Vegeu l'article de J. BOLDÒS; J. I. PADILLA i M. PAGÈS: *La necròpolis de tombes antropomorfes de Santa Maria de Cervelló*. — «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), I, núm. 2 (1980), 67-80. En particular la sepultura núm. 7, figs. 12 i 13, i el text de les pàgs. 75-76.

14. *Memoire de la Terre. Maison Fuzier Mazamet*. Mazamet, Haut Languedoc, 1979 82 pàgs. amb ils. Referència especial a la pàg. 21.

lalties,¹⁵ essent prohibides diverses vegades per l'Església, des del segle XII fins el XV. Hi ha llocs on s'ofereix als morts la terra dels camps, les teules de la teulada, les cendres de la llar familiar, utensilis, amulets, ossos d'animals, etc.¹⁶ No ens consta, però, explícitament que aquests costums es practiquessin a Catalunya. Caldria repassar, d'una banda, les resolucions dels sínodes episcopals, d'altra les penes dels penitenciaris, i fins els decrets de visita conservats als arxius diocesans a partir del segle XIV, per tal de veure si hi consta quelcom que ens permetés de deduir o d'afirmar amb seguretat la presència d'alguna d'aquestes pràctiques a casa nostra a la Baixa Edat Mitjana. Mentre això no es faci, només a títol comparatiu podem consignar allò que hom sap de l'altra banda dels Pirineus.

6. *Les esteles*

El que resta ben palès a Catalunya és l'existència d'esteles de diversa tipologia, si bé majoritàriament anepigràfiques. Hom ha considerat del temps de Carles el Calb (meitat del segle IX^a) l'estela de pedra calcària que guarda el Museu Episcopal de Vic. És de forma rectangular, coronada per dos lòbuls inclinats formant dues cares contraposades amb faccions contretes per l'angoixa. A la part central, sota d'ambdues cares, una breu inscripció de tres línies, i una creu. Hom pot endevinar que hi diu: «En el nom de Crist, plagui Abo al Nostre Senyor. Amen». O bé, tal vegada, «En el nom de Crist, Pere jau en el Senyor, Alfa i Omega. Amen». No obstant, per la forma i per les lletres, que hom pot situar entre els segles IX i X, és aquesta una estela excepcional. A la vegada estela i làpida funerària.

Són conegudes la làpida funerària de Witiza, fill de Teodored, datada el 23 de març del 900 i conservada al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, o la inscripció del Museu de Girona, procedent de Sant Martí Sacosta, que sembla ésser del segle X. Però tampoc hom les pot considerar freqüents. Són, de fet, peces inusuals. A la ciutat hom escriu encara epitafis però, al camp, són rars. Amb tot, un document de l'any 1080, en el qual s'esmenta un «epitafi escrit»,¹⁷ ens serveix de testimoni indirecte de l'existència d'esteles amb inscripcions, semblants a les existents en l'àmbit musulmà i destinades a perpetuar el nom del difunt o assenyalar el lloc concret del seu enterrament. Aquestes esteles podien ésser de pedra i anepigràfiques, a judicar per les nostres troballes a Sant Esteve de Caulès i a altres bandes,¹⁸ o bé de terra cuita,

15. Id. id., pàgs. 23-28.

16. Id. id., pàg. 41.

17. J. BALARI: *Orígenes* (cit. notes 3 i 9), pàg. 610. — Vegeu també X. BARRAL: *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*. — Eds. 62. — Barcelona, 1981, pàgs. 19.

18. M. RIU: *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers*. — Ministerio de Edu-

com la tègula de Banyoles descoberta al temple del monestir de Sant Esteve i que conté un epitafi del monjo Lunes gravat el 1003.¹⁹ Si en els móns islàmic i cristià predominaren en certs moments les esteles discoidals,²⁰ hem de creure que bona part de les esteles dels nostres cementiris de l'Alta Edat Mitjana foren senzills blocs de pedra col·locats drets prop de la capçalera de la sepultura, per a evitar la seva destrucció o profanació en ulteriors enterraments sense cap inscripció o signe, ni tan sols la creu.

Tot i que no tenim pas encara prou elements per a un estudi complet de les esteles, hom pot afirmar que els segles X i XI predominen les esteles anepigràfiques formades per una pedra de secció rectangular, allargassada i clavada o enfonçada prop del cap o damunt l'espatlla, mentre que des del segle XII, i en el XIII, semblen imposar-se les esteles discoidals, amb algun signe gravat: una creu, una estrella, un símbol heràldic o parlant, etc. El difunt, bona part d'aquest temps, roman anònim. Generalment no podem saber ni el seu nom, ni l'any en què morí. Són rares o tardanes les esteles que ens ho indiquen. L'estudi antropològic ens ajudarà a conèixer el sexe i l'edat, i fins algunes vegades les malalties que patí o de què morí. Però l'home medieval escrivia ben poc. Des del segle XIII, de tota manera, els epitafis funeraris es fan més freqüents al món cristià, i hom voldrà que el seu nom passi a la posteritat.

7. Tipologia de les sepultures.

El propi Balari, suara esmentat, recordava un text de l'any 1034 en el qual es parla d'un «monument amb escales, calç i pedra» per a sepultura²¹, que tal vegada seria un monument funerari romà reaprofitat o reutilitzat. La reutilització de sepultures i de sarcòfags antics sembla haver estat molt freqüent al llarg de l'Edat Mitjana. Però també les tombes més senzilles foren reutilitzades més d'una vegada, tal vegada per a enterrar-hi parents o membres del mateix grup familiar. Això fa que, moltes vegades, sigui difícil de precisar l'època a què pertany un determinat enterrament o el mort que hom troba a l'interior d'un sepulcre ben datat. D'altra banda, els enterraments successius han destruït o barrejat els estrats, no obstant l'existència d'esteles, i la troballa de fragments ceràmics

cación y Ciencia (Excavaciones Arqueológicas en España, núm. 88). — Madrid, 1975. — 82 p. amb ils. Per al tema concret de les esteles, pàgs. 55 i 56.

19. J. MARQUÉS: *Descubrimiento de un epitafio del año 1003 en el templo monasterial de San Esteban de Bañolas*. — «Revista de Girona», XVIII, núm. 59 (1972), pàgs. 23-27, amb 1 fig.

20. Vegeu sobre aquest punt M. RIU: *La arqueología medieval en España*. Apèndix a M. DE BOUARD: *Manual de Arqueología Medieval*. — Edits. Teide / Base. — Barcelona, 1975. Especialment les pàgines 457 i 458.

21. J. BALARI: *Orígenes*, pàg. 610.

amb les terres d'una necròpolis pot induir a notables errors o bé a atribucions cronològiques falses. Estudiar un cementeri medieval és, doncs, probablement una de les tasques més difícils per a l'arqueòleg en l'estat actual dels nostres coneixements.

Amb tot, hom pot indicar que, des del segle VI tendeixen a desaparèixer les sepultures de *tegulae* planes de secció triangular a dos vessants, si bé es possible que hom en trobi alguna encara un xic més tard amb materials reaprofitats, car no sembla que les teules planes deixin de fabricar-se abans del segle X. En el període dels segles VII al IX degué haver-hi: sepultures del tipus cista o caixa, fetes amb grans lloses i coberta horitzontal; sarcòfags reaprofitats del món romà o bé imitats, si bé amb una pèrdua gradual de tècnica; i, possiblement, també algunes cistes de secció triangular, fetes amb lloses, que recordaven el model antic de *tegulae*, com el recordaven les cistes de secció quadrada o rectangular a què acabem de referir-nos.

Nosaltres, no obstant això, deixarem ara de banda el període visigot, en el qual degué iniciar-se l'excavació de sepultures a les roques, que tant proliferaren els primers segles de la conquesta Carolíngia del territori català. Sepultures de planta oval i sepultures antropomorfes, asimètriques o simètriques, a les quals ja ens hem referit en altres ocasions²², degueren ésser les que predominaren els segles IX i X allí on hi havia roca i l'utilatge de ferro existent permetia de treballar-la. Però, no pas arreu. En les diverses campanyes d'excavació efectuades al monestir de Sant Sebastià del Sull, que cronològicament s'estengué de la fi del segle IX a la fi del XII, cal remarcar l'absència total de sepultures antropomorfes excavades a la penya. Hi hagué, amb tot i això, almenys sis tipus diferents de sepultures que, de més antic a més modern, tractarem de sintetitzar a continuació:

1) Sepultures de fossa simple, amb coberta de lloses grans, en nombre de quatre a sis, posades horitzontals damunt la fossa, algunes vegades amb protecció superior d'una capa d'argila i, possiblement, amb ús de baguls de fusta d'alzina o de roure formats per taulons gruixuts units per tascons de fusta, sense claus de ferro. Les parets de la fossa no es recobrien amb cap tipus de material.

Alguna d'aquestes sepultures de fossa era doble. La posició de l'esquelet o esquelets si eren dos, podia variar, encara que la orientació habitual fou la d'E. a W., amb els braços sobre l'estómac o bé damunt del pit.

Els enterraments de fossa simple, voltada o no de pedres, però amb lloses de coberta, han estat considerats com a pertanyents als segles IV al VI per María del Rosario Lucas de Viñas, en estudiar la necròpolis de El Cantosal²³, però cal afir-

22. M. RIU: *La arqueología* (cit. nota 20), pàgs. 454-457.

23. M.^a DEL R. LUCAS DE VIÑAS: *Necrópolis de «El Cantosal», Coca (Segovia)*. — «Estudios Segovianos» XXV, núm. 73 (1973), pàgs. 137-157, sense ils.

mar amb seguretat que, almenys a Catalunya, es prolongaren fins a dates força més tardanes i que no hi hem sabut veure precedents tan remots. Igualment indica aquesta autora que «es frecuente, tanto en las necrópolis bajo-romanas como en las visigodas, la aparición de restos óseos amontonados, destrucción involuntaria de un enterramiento al proceder a otro»²⁴, potser perquè no sempre les esteles de pedra, col·locades a sobre per assenyalar l'enterrament, havien resistit el pas dels anys. I el mateix es podria dir d'èpoques menys reculades, com veurem en observar les necrópolis de tota l'Alta Edat Mitjana i fins d'etapes posteriors.

2) Sepultures en forma de cista, de planta ovalada, de coberta doble o bé senzilla, formades per parets laterals de pedres petites o bé mitjanes, o bé pedres de riera, o bé llosetes horitzontals, envoltant l'interior de la fossa; amb coberta de llosetes planes, en nombre de cinc a set, poques vegades més. La posició de l'esquelet varia, essent sempre en decúbit supí, però unes vegades amb els braços creuats sobre la pelvis i d'altres amb un dels dos braços estès al costat del cos.

Una variant d'aquest tipus pot ésser la sepultura de capçalera antropomorfa feta sempre amb llosetes petites, modificant la planta oval però no l'obra de les parets, de palets de riera o bé de llosetes horitzontals col·locades una damunt de l'altra per tal d'aconseguir l'altura desitjada.

Ens sembla que aquest tipus de sepultura, amb les dues variants anotades (de forma oval i antropomorfa) degué correspondre a les sepultures ovals i antropomorfes excavades a la roca allí on n'hi havia. Però als llocs on el sòl el constituïa la terra i no la roca, hom no tenia altre remei que excavar una fossa a la terra i recobrir-la interiorment amb pedretes donant-li la forma desitjada. Que la forma oval correspongués a persones del sexe femení i la antropomòrfica al sexe masculí, és ja una qüestió no demostrada per ara, tot i que en alguns llocs de Castella no ens sembla inversemblant per als segles IX i X. A Catalunya, els exemples coneguts, de Rubí o bé de Sant Sebastià del Sull, no ens semblen pas definitius encara.

A Sant Sebastià del Sull aquest tipus segon pot correspondre al primer terç del segle X però no gosariem portar-lo gaire més enllà de mig segle i, en tot cas, creiem que fou modificat abans d'acabar-se la desena centúria.

3) Sepultures en forma de cista o caixa de llosetes, de planta rectangular, amb parets de llosetes verticals grosses ben treballades, i amb coberta de llosetes grosses amb altres de més petites entre els junts d'unes i altres. Orientades, en general, d'E. a W. L'esquelet sol aparèixer enterrat en posició de decúbit supí, amb el braç dret doblat sobre el pit o bé l'estómac formant angle recte, i

24. Id. id., pàgs. 151. — Vegeu també S. VILASECA, A. PRUNERA: *Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales, de las comarcas tarraconenses*. — «Boletín Arqueológico de la R. Sociedad Arqueológica Tarraconense» (Tarragona); (1966), pàgs. 25-46, figs. 1-17.

l'esquerre estès al llarg del cos o bé damunt de la pelvis, si bé també consten altres posicions. Algunes vegades amb pedres a ambdues bandes del cap per tal de mantenir-lo recte, recordant encara el tipus antropomorf a que abans ens hem referit.

Aquest tipus devia ésser el predominant al llarg del segle XI, si bé quan hom veu engruixir gaire les parets, millorar la tècnica de talla de la pedra, o bé reaprofitar peces de construccions anteriors, cal pensar en una datació més tardana, del segle XII i fins i tot del XIII. Els exemples del Sull, amb tot, són majoritàriament del segle XI.

4) Sepultures del tipus cista, de secció triangular, formades per lloses allargades situades a ambdós costats de la sepultura i inclinades per a ajuntar-se al mig, a la part superior, recordant-nos les sepultures de *tegulae* planes que formaven una espècie de coberta a dos vessants, tant freqüents els darrers segles de la romanitat. Dues lloses verticals, als extrems, clouen el cap i els peus. En coneixíem un exemple a la necròpolis de Sant Pere de Grau d'Escalles, de la darrerria del segle XI, i en sorgiren dos més a la necròpolis de Sant Sebastià del Sull, corresponents a sepultures infantils, les quals per la seva situació dintre de l'àmbit del cementiri, no poden ésser anteriors a la fi del segle XI.

Amb tot i això, cal dir que les sepultures de secció triangular són rares a l'Alta Edat Mitjana, almenys a Catalunya. Poden constituir una imitació de les romanes de *tegulae*, en uns moments en què hom no disposava ja d'aquell material ceràmic.

5) Sepultures del tipus cista o caixa de lloses, de planta trapezial, amb parets de lloses verticals o dretes i fines, i coberta de lloses grans i fines. Algunes vegades amb capçalera indicada interiorment per una peça de pedra tosca: formant un arc de ferradura, o bé un dintell recte, o bé per dos blocs-paralelepípedes independents, un a cada banda del cap, simulant la capçalera antropomorfa; sempre de pedra tosca, fàcil de treballar i ben treballada. Hi ha casos, emperò que la peça o peces de tosca no figuren a la capçalera i llavors aquest tipus trapezial roman sense la indicació interna de la capçalera antropomorfa, essent aquest el tipus més antic.

El fet de no haver trobat fins ara més que un o dos exemples de cada un d'aquests models de capçalera indicada per mitjà de peces de pedra tosca dintre de la cista pròpiament dita, fa que hom no pugui establir encara cap mena de tipologia i menys una successió cronològica. Considerem que aquest tipus, amb capçalera interior indicada, pertany a una època avançada i que cal situar-lo dintre de la segona meitat del segle XII.

6) Sepultures senzilles de fossa, sense protecció ni coberta de lloses, si bé algunes vegades amb una capa sobreposada de pedretes, o bé una capa de morter de calç al damunt, o bé d'una barreja de calç i d'argila sobre el bagul, que devia ésser sempre de fusta i clavat amb claus de ferro i tatxes. La posició de l'esquelet sol variar, mostrant ja els braços estesos al llarg del cos, ja les mans

sobre la pelvis, ja el braç dret damunt del ventre i l'esquerre sobre d'ell, ja el braç dret estès al llarg del cos i l'esquerre damunt del pit. El cap tendeix a inclinar-se mirant vers el sud.

Creiem que aquest tipus d'enterraments cal situar-lo entre la segona meitat del segle XII i el primer terç del XIII, almenys pel què respecta a l'exemple aduït del Sull.

7) Hom podria parlar encara d'un setè tipus d'enterraments al Sull, però creiem que això resultaria un xic enganyós. Car més aviat caldria parlar de «desenterraments», perquè es tracta dels pilots d'ossos, procedents d'enterraments anteriors, remoguts en obrir una nova fossa i col·locats damunt de les lloses de coberta després de procedir al nou enterrament. Pròpiament al Sull hom no pot parlar d'ossaris, ni tampoc considerar que aquest fet fos freqüent tot i l'absència gairebé total d'esteles.

Cal assenyalar també que gairebé tots els enterraments es feren aquí d'E. a W. amb els peus a l'E i el cap a l'W., i que les superposicions són mínimes, i que no apareixen a penes sepultures sobreposades unes a les altres, si bé les diferències de profunditats en els enterraments són notables.

Tal vegada l'exemple del Sull no sigui el més complet dintre de la tipologia medieval dels segles IX al XII. Per a això caldrà tenir en compte els exemples de l'Esquerda, a les Masies de Roda, que estudia en aquest mateix volum Immaculada Ollich, i de Santa Creu de Joglars, excavat fa ja alguns anys pel doctor Alberto del Castillo, i que reconstrueix José Ignacio Padilla a base de les anotacions, plànols i fotografies dipositats al Departament d'Història Medieval en morir el doctor del Castillo.

8.—*L'aportació de l'antropologia física.*

L'aportació dels estudis antropològics a un coneixement més bo dels nostres avantpassats i de llurs costums, és tan evident que no caldria pas remarcar-la. Però no és menys cert que, fins ara, en excavar sepultures hom ha tingut més cura dels objectes materials que dels esquelets. I, fins a dates ben recents, s'han comès autèntiques destrosses d'ossos humans en excavar cementeris sense mètode, ni amb els coneixements indispensables. Cal recordar, doncs, per tal d'evitar que en el futur puguin produir-se fets semblants de vandalisme inconscient, que cal deixar els ossos *in situ*, fins que hi hagi present un antropòleg per a realitzar l'estudi antropològic corresponent, car, com escrivien Buchet i Lorren, «l'antropologia pot aportar a l'historiador un cert nombre d'informacions tant sobre les estructures de la collectivitat, ja siguin ètniques, genètiques o demogràfiques, com sobre les condicions de vida i el comportament dels habitants»²⁵ d'un lloc determinat.

25. LUC BUCHET; Claude LORREN: *Dans quelle mesure la necropole du haut moyen-*

El valor de l'anàlisi antropològica en estudiar les sepultures és gran per al coneixement de la societat medieval, de les característiques ètniques i somàtiques dels individus, de les estructures familiars, del nombre de fills (a través de l'examen de les protuberàncies successives del coxis femeni), de la taxa de fertilitat, dels fills vius, de la mortalitat infantil, del creixement de la població, de l'esperança de vida, de la pràctica de l'endogàmia (per la freqüència anormal de determinades anomalies somàtiques), de les malalties, de les característiques del treball manual (a través del desenvolupament muscular), etc.²⁶

Hom no pot saber encara si a Catalunya l'esperança de vida era efectivament, els segles XI-XII, de 25 a 40 anys, com a Hongria, o bé si, mentre els homes viuen una mitjana de 40 anys, les dones tenien dos moments crítics en llur vida: els 20 anys (primer fill) i els 50 (menopausa). I això, com veurem després, no impedia que hi haguessin casos excepcionals d'individus dels dos sexes que envellien molt i vivien fins als 70 o 80 anys. Però, indubtablement, aquests eren molt pocs.

S'han continuat els estudis que ja ressenyarem el 1977²⁷. Als treballs de Josefina Roma sobre els esquelets de les necròpolis de Sant Llorenç de Morunys (Solsonès), Sant Esteve de Caulès (municipi de Caldes de Malavella, com. de La Selva) i Sant Sebastià del Sull (municipi de Saldes, com. del Berguedà), aquest darrer encara inèdit disortadament, cal afegir els estudis recents d'Elisenda Vives i Balmaña sobre les restes humanes de Santa Maria de Cervelló (com. Baix Llobregat)²⁸, les de Sant Nicolau de Sabadell (com. Vallès Occidental)²⁹, un dels cranis de Sant Sebastià del Sull (Berguedà)³⁰ i altres tres cranis de Sant Pere de Grau d'Escales (com. Solsonès)³¹, que venen a completar l'estudi de conjunt sobre cranis catalans de Domingo Campillo³² car, encara que aquest darrer afecti a èpoques anteriors, constitueix un precedent valuós en aquest camp.

age offre-t-elle une image fidele de la société des vivants? — A «La Mort au Moyen Age» «Strasbourg, 1975/1977», pàgs. 34-35.

26. Art. cit. nota anterior, pàgs. 27-48.

27. A l'apèndix al llibre de M. DE BOÛARD: *Manual de arqueologia medieval*. — Eds. Teide / Base. — Barcelona, 1977. — Pàgs. 488-489.

28. E. VIVES i BALMAÑA: *Les restes humanes de Santa Maria de Cervelló (Baix Llobregat)*. — «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), núm. 2 (1980), pàgs. 80-83. — Id. ID.: *Santa Maria de Cervelló: estudi antropològic del crani de la tomba 1*. «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), II, núm. 4 (1981), pàgs. 234-236.

29. E. VIVES *Estudio antropológico de los restos humanos de Sant Nicolau*. — «Arrahona» (Sabadell), II, època, núm. 4-5 (1978), pàgs. 53-99.

30. E. VIVES i D. CAMPILLO: *Estudi antropològic del crani i la mandíbula de Sant Sebastià del Sull (Berguedà)*. — «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), II, núm. 3 (1981), pàgs. 140-144.

31. E. VIVES: *Los restos humanos de Sant Pere de Grau d'Escales*. — «Acta Historica et Archaeologica Medievalia» (Barcelona), núm. 1 (1980), pàgs. 225-230.

32. D. CAMPILLO: *Paleopatología del cráneo en Cataluña, Valencia y Baleares*. — Edit. Montblanch-Martín. — Barcelona, 1977. — 630 pàgs

9. Els objectes de les sepultures o ofrenes als morts.

Tot i que la major part de les sepultures pertanyents a l'Alta Edat Mitjana no contenen cap objecte digne de figurar en un Museu, com ha observat Jean-Pierre Sodini³³, tres ritus d'origen pagà perduren després de la cristianització: les libacions, l'òbol, i el dipòsit d'objectes de ceràmica, vidre o ferro. De les libacions, mitjançant comunicacions amb les tombes (persistents encara a Grècia en ple segle XI), ja n'hem parlat abans. Les monedes de bronze, plata o bé d'or, poden aparèixer a les tombes des del segle IV al XV, tot i que alguns creuen que, des del segle VII, l'òbol col·locat a la llengua del mort per a pagar al barquer Caront el viatge al Paradís, ha deixat de tenir el sentit originari. Amb tot, el costum seguí viu a Grècia fins a l'època moderna. I, pel què respecta a Catalunya cal recordar el trient d'or del rei Ègica, de la fi del segle VII, trobat a la capçalera d'una tomba oval excavada a la roca a l'església de Sant Vicenç d'Obiols³⁴, els florins d'or de les sepultures del claustre de Santa Maria de Lluçà³⁵, pertanyents al segle XIV i acompanyats d'algun diner de tern, i les 194 monedes de plata barcelonines, dels segles XI al XIII segons sembla, diners i òbols, que es trobaren a un racó d'un ossari de l'església parroquial del poblet d'Òrrius (bisbat de Barcelona), el novembre del 1981.

Pel què respecta als objectes de ceràmica o de vidre, gerretes o bé unguentaris col·locats al cap de l'esquelet, sobre el crani, a l'esquerra, a la dreta o bé als peus, hom els retroba a l'Orient cristià del Mediterrani, fins i tot en tombes de sacerdots. Alguns pensen que aquestes gerretes devien contenir aigua beneïda, amb la qual s'aspersgia el mort en l'absolta abans de sebollir-lo. En tot cas és un costum que sembla abandonar-se des de mig segle VIII però que reapareix, els segles XI i sobretot XII, a França i a Catalunya, a mesura que es reafirma la creença en el Purgatori com a lloc de redempció dels pecats i que augmenten les misses d'aniversaris per als difunts. Hom ha cregut també que els vasos dipositats a les tombes podien contenir ofrenes rituals: blat, oli i vi, o ésser destinats a cremar encens, o bé a contenir d'altres perfums. Es sabut que al món antic hom

33. J.-P. SODINI: *Témoignages archéologiques sur la persistance à l'époque paléochrétienne et byzantine de rites funéraires païens*. — A «La Mort au Moyen Age» (Strasbourg, 1975/1977), pàgs. 11-21, amb ils.

34. J. VIGUÉ; A. BASTARDES: *El Berguedà*. — Artestudi eds. — Barcelona, 1978, pàg. 127.

35. M. RIU apèndix a M. DE BOÛARD: *Manual*, cit. nota 27, pàg. 402. Treball inèdit encara. Cal afegir que a Sant Bartomeu del Torricó (La Llitera) hom trobà un conjunt de tombes en les que els morts portaven una moneda a la mà (14 monedes de la primera meitat del segle XVI). Vegeu J. ROVIRA i Maria SOLER: *Els enterraments de l'ermita de Sant Bartomeu Altoricó* comunicació al «IIIer. Congrès d'Història de la Medicina Catalana» (Lleida, 1981).

collocava amb els morts unguentaris i làmpades. La presència de vasos a les tombes no era pas ja llavors insòlita a Espanya³⁶.

A les tombes d'eclesiàstics no és estrany de retrobar-hi peces de ceràmica, si bé a França semblen predominar els plats, dels segles XII al XIV. A la Gayole (Var), comuna de La Celle, hom trobà un mort amb una olleta bicònica grisa dotada d'ansa vertical, que contingué —segons sembla— aigua beneïda. L'olleta restava dipositada sobre el crani i el mort, datat de la fi del segle XII o inicis del XIII, mostrava els braços creuats sobre el pit i el cap mirant a l'Est, amb un segon crani, procedent d'una inhumació anterior, al costat³⁷. Exemples semblants, localitzats a Catalunya, són el que s'exhibeix al Museu Comarcal de Berga, trobat als límits dels municipis de Montclar i Montmajor i datat (ignorem amb quins criteris) el segle IX tot i que no pot ésser gaire anterior al segle XII, i el que nosaltres localitzarem a la sepultura número 66 del cementeri del monestir del Sull³⁸, si bé aquesta darrera peça, excepcionalment, era una *cannata* o precedent del càntir, amb broc per a beure, i romania entre les cames del mort. La col·locació de l'olleta entre les cames del mort sembla que es repetia a unes tombes trobades abans del 1936 a Catllús (com. de Bages), però no hem pogut confirmar la notícia d'aquesta troballa.

Les ampolletes de vidre no solen trobar-se a les tombes medievals abans del segle XIV. En canvi, a sepultures de clergues hom ha trobat la part superior del bàcul en forma de tau (segle X), o un calze de vidre sobre el pit (datat els segles XII-XIII). A Catalunya coneixem el cas d'un calze i patena de peltre, trobats a una sepultura de la necròpolis del monestir de Sant Salvador de la Vedella, conservats al Museu Diocesà de Solsona³⁹, i atribuïts a la fi del segle XII o els inicis del XIII. Algunes insígnies litúrgiques i vestits clericals són rars, però, abans d'aquesta època.

També algunes vegades hom retroba insígnies de pelegrins, elements del vestit o bé ornamentals (pintes, agulles, arracades, anells, collarets, sivelles, etc.), però no pas amb freqüència. S'ha dit que sols una de cada deu tombes medievals mostra algun d'aquests vestigis, en el període del qual ara ens ocupem, centrat

36. P. DE PALOL: *Arqueologia cristiana de la España romana, siglos IV-VI*. — C.S.I.C. — Madrid-Valladolid, 1967. — Pàgs. 275-283.

37. *Aujourd'hui le Moyen Age. Archéologie et vie quotidienne en France méridionale*. — Direction du Patrimoine. — Sénanque, 1981-1983. — Catàleg d'una exposició itinerant projectada per G. Démians d'Archimbaud. Epígraf: *La mort et la sepulture*, pàgs. 115-117. Especialment inventari 628, pàg. 117.

38. M. RIV: *L'enterrament núm. 66 de Sant Sebastià del Sull i la seva peça de ceràmica grisa*. — «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia» (Barcelona), núm. 2 (1981), pàgs. 213-219.

39. J. VIGUÉ; A. BASTARDES: *El Berguedà*. — Artstudi edcs. — Barcelona, 1978, pàg. 280. Fotografia de R. Viladés, i descripció detallada d'ambdues peces. Al Museu Diocesà de la Seu d'Urgell hi ha també un altre calze i patena de peltre, probablement procedents de sepultura, i l'Ajuntament de Roda de Ter en guarda uns altres de L'Esquerda.

entre els segles IX i XIII, i és possible que —sobretot pel què respecta al món rural—, sigui més baixa encara la proporció.

Si fos cert, i hom hi ha insistit, que quan el mort és sepultat vestit l'acompanyen a la tomba els objectes característics de la seva condició social⁴⁰ tals com les armes al guerrer i l'utilitatge agrícola al camperol, haurien d'esser més rics els cementiris medievals. Hem de fer constar que sols en un cas, en excavar Sant Esteve de Caulès, hem trobat —a una tomba antropomorfa amb estela anepigràfica, que podria datar-se en ple segle X—, un fragment de ferro que podria correspondre a una aixada, o al reforç d'una pala de fangar, situat al cap del difunt. Les armes, pertanyents a l'estament dels guerrers, nosaltres no les hem trobat abans del segle XII a cap sepultura; ni espases, ni punyals, ni tan sols ganivets. Tinguérem, amb tot, la sort de trobar en una sepultura del cementiri del Sull, una clau, a l'altura de la mà esquerra del mort i això ens féu pensar en un medi d'obrir les portes del Paradís. Tipològicament aquesta clau pertany a les darreries del segle XII⁴¹. I resulta ben evident, almenys en aquest cas, que era un objecte d'ús corrent a l'època i no pas fabricat especialment per a dipositar-lo dintre de la sepultura⁴².

Quan es generalitzen els aniversaris i resos per als difunts, els segles XI i XII⁴³, es generalitza a Catalunya també l'ofrena del pa *dinal* (que hom diferencia del pa *dobler*, probablement de doble pes) per a l'ofertori, i que es destina al consum funerari. Sembla que a Barcelona, vers el 1330, un pa dinal valia un diner i els flequers restaven obligats a fabricar-lo, sempre que n'eren requerits⁴⁴. En examinar els testaments de l'Arxiu de Santa Maria del Mar, i altres documents dels segles XIV i XV, hem pogut esbrinar que seguia essent viu encara a Barcelona el costum de dipositar un cove ple de pans al costat de la tomba dels difunts els dies d'aniversaris, per tal que poguessin agafar-ne un els pobres que hi anaven a resar.

40. L. BUCHET; Cl. LORREN: *Dans quelle mesure...*, cit nota 25, pàg. 36.

41. Peça inèdita, de 92 x 26 mms., localitzada en excavar la sepultura número 80, durant la sisena campanya d'excavacions, realitzada l'any 1975, al cementiri de Sant Sebastià del Sull (mun. Saldes, com. Berguedà). Pels paral·lels pot datar-se a la fi del segle XII.

42. Una clau semblant apareix també cisellada damunt d'un escut, amb relleu, en una estela discoide de la sèrie procedent del reomplert de la muralla del monestir de Santa Maria de Poblet (construïda el segle XIV), que ara està estudiant en Josep Maria Miró.

43. Jean-Loup LEMAITRE: *L'inscription dans les necrologes clunisiens, XIe-XIIIe siècles*. — A «La Mort au Moyen Age» (Strasbourg, 1975 [1977]), pàgs. 153-167.

44. Josefina MUTGÉ: *La ciudad de Barcelona en la época de Alfonso el Benigno*. — Tesis doctoral inèdita. — Universitat de Barcelona, 1981. — Exemplar mecanografiat, vol. I, pàg. 245.

10. *Estudi comparatiu de les tombes del cementiri del Sull*

Abans de donar per acabada aquesta ràpida incursió en els costums funeraris de la Catalunya medieval volem presentar algunes consideracions globals sobre els resultats de l'excavació de la necròpolis del monestir de Sant Sebastià del Sull, realitzada entre els anys 1971 i 1977, car la Memòria de la dita excavació roman inèdita encara i la reproducció de la part referent a l'excavació del cementiri resultaria massa llarga per a incloure-la aquí.

Hem parlat ja, en un epígraf anterior, de la tipologia bàsica de les sepultures d'aquesta necròpolis i no insistirem ara en aquest aspecte. En canvi, el fet d'haver explorat o detectat 115 sepultures en una necròpolis rural que degué iniciar-se el segle X i degué deixar-se d'usar quan s'acabava el segle XII o s'iniciava el segle XIII, permet de consignar algunes xifres i d'establir certes proporcions.

Encara que la numeració arribi fins el 115 a les vuit Memòries d'excavació, de fet hi ha buits enmig, entre una campanya i la següent, per haver deixat espais sense excavar i haver reservat alguns números. El total de sepultures localitzades fou de 90, quatre d'elles dobles, i dues més amb restes de tres enterraments. El nombre total d'esquelets, o fragments d'esquelets diferents, trobats fou de 107, però vint-i-una sepultures no s'excavaren per diversos motius o s'excavaren sols parcialment i, del total, sols fou possible l'estudi antropològic de 85 persones.

Aquest estudi, realitzat, com hem indicat abans, per la doctora Josefina Roma els anys 1977 i 1978, roman inèdit i comprèn l'anàlisi minuciosa dels ossos, permetent de deduir algunes conclusions de tipus general. Sabem que tots els morts degueren enterrar-se en posició de decúbit supí, o sigui de cara enlaire en profunditats que oscil·len entre 0,20 m i els 2,30 m; si bé bona part de les sepultures es situen entre 0,65 m i 1,90 m en relació amb el nivell actual del sòl, que ha variat de l'originari, augmentant molt en alguns sectors i disminuint en d'altres, a causa dels desnivells i de l'erosió del terreny per les plujes i glaçades o pels treballs agrícoles posteriors a l'abandonament de la necròpolis. La major part també dels enterraments degué fer-se en baguls de roure o d'alzina i, possiblement, els d'alguns infants en còms o troncs de fusta buidats. Els claus o tatxes hi escassegen, però l'empremta de la fusta a les terres del voltant era ben perceptible en força casos i algun cop es conservava encara restes dels claus, especialment a la darrera etapa d'activitat de la necròpolis, representada per algunes cistes de planta trapezial i, majoritàriament, pels enterraments de fossa simple, sense lloses de coberta. Gairebé la totalitat dels enterraments es féu d'E. a W., amb la capçalera a l'W. i el cap mirant a l'E., si bé alguna vegada el crani del difunt era tombat cap al N. o cap al S., per motivacions diverses, no sempre intencionades (com per exemple

les inundacions interiors de les caixes de lloses, de les quals en tenim abundants vestigis, que en omplir d'aigua la cista i flotar-hi alguns ossos en modificaren la posició o situació). Si bé els enterraments foren fets d'E. a W., cal observar que hi ha diferència de graus, segons l'època de l'any o bé l'hora del dia en que es procedí al sepeli. Hom no observa a penes al Sull, tot i que hi ha enterraments d'homes, de dones i d'infants, la presència de sepultures orientades de S. a N. i sols en la darrera etapa, quan el sentit de l'orientació sembla haver-se ja perdut o restar mancat d'interès per part dels qui enterraven els morts, o de llurs familiars, hom hi enterra del N.E. al S.W. o bé del S.E. al N.W. Quatre casos de la primera orientació, i sols un de la darrera. També sols hem detectat un cas d'enterrament orientat de S. a N. al Sull, i correspon a un dels enterraments més antics. Cal rebutjar, doncs, la idea que la diversa orientació era deguda a la diferència de sexe. En alguns casos almenys, sembla que devia ésser motivada per la manca d'espai entre les tombes que ja hi havia, i, potser, pel desig d'ésser enterrat al costat d'un parent. No podem oblidar la força que tenia en vida, i en la mort, la vinculació de les persones a un grup familiar.

Del total de 85 persones estudiades al Sull hi ha 30 homes, 17 dones, 5 persones joves o adolescents de sexe indeterminat, i 33 nens o nenes, petits o albat, morts abans de complir els vuit anys d'edat. La mortalitat infantil devia ésser ben respectable, car suposa un 39 % de les persones estudiades. La major part d'aquests infants moriren abans de complir l'any d'edat: acabats de néixer, als tres o quatre mesos, en sortir les primeres dents, al mig any, entre els deu i onze mesos; i un parell, entre l'any i mig i els dos anys. Sols dos d'ells figuren morts entre els 4 i els 5 anys d'edat, i tres més entre els 7 i 8 anys. La gran majoria dels infants moria de pocs mesos, abans de complir el primer any de vida.

De les dones, cinc moriren entre els 20 i els 30 anys d'edat, una entorn dels 40, una altra entorn dels 50, dues complerts els 60 anys, i solament una arribà a sobrepassar aquesta edat i morí als volts dels 65, essent difícil de precisar l'edat de les set restants. Sembla que hom pugui entreveure en aquestes morts de joventut les conseqüències d'infantaments difícils, car dues dones almenys foren enterrades amb nens de pocs mesos. La menopausa podria invocar-se en dos dels casos (entre els 40 i els 50 anys d'edat) i restarien tres dones que sobrepassarien aquesta època difícil, cap però arribaria a complir els setanta anys.

Pel què respecta als homes, d'un total de trenta, tres moriren entorn dels vint anys o poc abans de complir-los, altres dotze entre els 30 i els 40 anys, quatre entorn dels 45, altres cinc entre els 45 i els 60, dos entre els 65 i els 70, i tan sols un sobrepassà els 70 anys. La meitat dels homes que superaren l'adolescència i la joventut morien entre els 30 i els 45 anys. I ben pocs podien tenir l'esperança de complir els seixanta. Cal deduir d'aquestes xifres, tot i

que hom no pugui establir tants per cent vàlids, que ben pocs arribaven a la vellesa, i que el cicle vital de l'home s'havia acomplert entorn dels 50 anys. Un dels homes del Sull, que morí entorn dels 35 anys d'edat, s'havia trencat la cama dreta i se li havia curat.

Sembla poder-se deduir, també, que els homes, amb certa tendència a la dolicocefàlia, eren més alts que les dones. L'estatura dels homes adults devia oscillar entre 1,65 i 1,68 metres, si bé trobem un parell d'individus de 1,69 m, un de 1,71 m i un de 1,86 metres; aquests dos darrers moriren, respectivament, als 35 i als 45 anys d'edat, corresponent la sepultura del darrer a una de les més solemnes i tardanes del cementiri del Sull. Es possible que ambdós fossin clergues, monjos o priors del Sull.

Les dones devien ésser una mica més baixes, a jutjar per les dades que tenim, i amb certa tendència a la braquicefàlia. Hi ha dones d'1,68 m d'alçada (les dues més altes), però n'hi ha també d'1,63 m, d'1,54 metres, i fins d'1,48 i 1,47 m, alguna amb tendència al prognatisme i d'altres amb malformacions somàtiques.

La major part de les persones d'ambdós sexes mostren les dents i sobretot els queixals molt gastats, fins i tot els més joves, si bé hom no hi troba a penes càries. El règim alimentari influïa, sens dubte, en el desgast prematur de la dentició. I no sembla pas que dit règim de vida es pugui considerar òptim.

Aquestes breus consideracions no són pas, amb tot, definitives, però ens proporcionen una primera aproximació als homes i dones dels segles X al XII, pertanyents al món rural. Un dels homes, mort entre els 65 i els 70 anys d'edat, mostra una capacitat craniana excepcional. Es el que aparegué amb l'olleta entre les cames, a què ens hem referit en un epígraf anterior.⁴⁵ Cal tenir en compte, això no obstant, que el cementiri del Sull no fou un cementiri exclusiu per a la comunitat monàstica, molt reduïda fins i tot durant els primers temps, sinó que fou cementiri també dels servents i dels veïns camperols de la rodalia que devien voler ésser-hi enterrats fins que, entrat el segle XIII, el santuari de Gresolet arrabassà el prestigi al Sull, tal vegada dominat ja per un senyor feudal.

Sembla que, almenys en alguns casos, les cendres que apareixen sobre les sepultures poden interpretar-se com a deixalles dels menjars rituals. També, entre les terres, solen trobar-se alguns fragments de ceràmica, però és difícil d'esbrinar-ne la procedència car, en cap cas —tret de l'assenyalat abans—, hom troba peces senceres, sinó sols fragments petits barrejats amb les terres diverses vegades remogudes.

Un dels problemes que planteja l'estudi de la necròpolis de Sant Sebastià

45. Vegeu la nota 38 d'aquest treball. Segons ens diuen verbalment, l'any 1982, hom ha localitzat a Bellvitge unes olletes en sepultures.

del Sull és la posició dels cadàvers dintre de les sepultures. Si considerem com a més antigues les sepultures de fossa cobertes amb grans lloses (19 exemples en total, o sigui el 21 %), veurem que hi ha una gran varietat de profunditats, dintre del mateix sector del cementiri, i també varia la posició dels avantbraços, braços i mans, ja apareixent els morts amb els braços creuats damunt del pit, ja ambdós braços sobre la pelvis, ja sols l'esquerre damunt del pit i el dret sobre l'estómac, ja al revés: el dret sobre el pit i l'esquerre damunt la pelvis, si bé predomina la segona d'aquestes posicions esmentades. Hi ha dos casos en què sepultures d'aquest tipus mostren els esquelets amb els braços ben creuats damunt del pit i les mans sobre les espatlles contràries.

Les sepultures de cista amb parets de pedres, poc abundants (7 en total), solen preferir la posició del braç dret damunt la pelvis o l'estómac, i l'esquerre sobre el ventre o bé estès. I les cistes de parets de lloses verticals, que són majoria en el sector Nord (30 en total), solen oscil·lar també, mostrant un braç torçat en angle, i l'altre estès al llarg del cos.

Cal arribar, però, a les sepultures més tardanes del tipus cista de parets de lloses verticals, que ténen ja planta trapezial i no deuen ésser anteriors a la segona meitat del segle XII, per a trobar-hi els esquelets amb els braços estesos a ambdós costats del cos, tenint a l'interior de la capçalera peces de pedra tosca preparades per a dipositar-hi i emmarcar el cap, ja en forma adintellada, ja en forma d'arc de ferradura, ja en forma de paralelepípedes solts, un a cada costat del crani. Aquestes sepultures solen ésser les més allunyades del temple que centra el cementiri i, en algun cas, es troben a 12 metres de distància, que devia ésser el radi de màxima expansió del cementiri en el cas del Sull i d'altres exemples rurals, de cementiris d'una capacitat mitjana.

11. Consideracions finals

Vers els segles VII-VIII el cementiri tradicional on les tombes eren col·locades en files, una darrere l'altra, tot i que ja restaria cristianitzat, és abandonat; en general s'inhuma, des d'aquells moments, en un cementeri nou situat al voltant de l'església parroquial⁴⁶ i on els grups familiars s'hi enterren junts, formant una mena d'àmbits territorials separats. Si bé encara el segle X hi ha la tendència a enterrar sols i agrupats els albat. No es perd, amb tot, a Catalunya el costum de seguir-los enterrant davant de les cases i, com hem vist, dintre d'elles.

Des del segle XI —tot i que no s'hagi generalitzat encara l'enterrament a la parròquia— cada lloc de culte, per petit que sigui, sol aparèixer voltat d'algunes tombes. Hom troba necròpolis al camp, als voltants de les *villes* i a

46. L. BUCHET; Cl. LORREN: *Dans quelle mesure...* cit nota 25, pàg. 46.

l'interior dels nuclis de població." Els cementiris tendeixen a envoltar els petits priorats rurals i no sols les parròquies rurals i urbanes, com més tard rodejaran els convents de les ciutats o dels barris forans.

Però escassegen les inscripcions funeràries. Abans del segle XII rares vegades apareix el nom del difunt a les sepultures, fins i tot en el cas que aquestes tinguin esteles. Les esteles semblen col·locades per tal d'evitar les destruccions d'enterraments anteriors, més que per a recordar-nos els noms dels que hi ha sebollits. Hom ha parlat del gran anonimat de la mort a les necròpolis medievals, i no ha pas exagerat la nota. L'epitafi és un signe de categoria social.

A mesura que creixen les poblacions, i sobretot des del segle XII, el nombre creixent d'inhumacions sembla afavorir el reaprofitament de les sepultures i, des de llavors, sembla ja freqüent la substitució de cossos a les tombes. Especialment entorn dels nuclis urbans, el fenomen es produeix més aviat i sol ésser habitual, tal vegada per la manca d'espai als cementiris parroquials i conventuals. Al món rural, en canvi, sembla tardar un xic més, car cada família té limitat el lloc de sepultura dels seus membres, i hom coneix bé on li pertoca d'ésser enterrat. D'ençà que hom retorna a la moda dels sarcòfags exempts, amb tot, els reaprofitaments seran més necessaris. Ara, no obstant, hem volgut deixar de banda els darrers segles medievals.

47. Entre els estudis recents i notícies de necròpolis medievals cal recordar els de E. MORRAL i C. LLOBET: *Sant Nicolau: Resultats d'una prospecció*. «Arrahona» (Sabadell), II.^a època, núm. 4-5 (1978), pàgs. 7-52. — R. BATISTA i J. BONAMUSA: *Trobada d'una necròpolis de l'alta Edat Mitjana a Vilassar de Dalt*. «Información Arqueológica» (Barcelona), núm. 16 (1975), pàgs. 106-108, notícia de set enterraments de lloses, de planta rectangular, a les Planes d'En Boquet, vers el cim del Turó d'En Banús. — J. BONAMUSA ROURE: *Necròpolis de l'alta Edat Mitjana a Sant Pere de Riu (Tordera)*. «Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Mataró i el Maresme, Secció Arqueològica» (Mataró), núm. 2 (1977), pàgs. 41-42. — J. VIRELLA i BLODA: *Aportacions al tema de les sepultures antropomorfes*. «Àmics de l'Art Romànic» (Barcelona), núm. 5 (1980), pàgs. 36-37. — A. DAURA i J. GALOBART: *Les tombes medievals excavades a la roca. El cas del Bages*. «Dovella» (Manresa), núm. 5 (1982), pàgs. 13-23.

Excellentíssim Sr. President,
Senyors Acadèmics,
Senyores i senyors

Poques coses poden fer major illusió a un acadèmic que la de respondre, en nom de l'Entitat que representa, el discurs de recepció d'un nou elegit. Però aquesta illusió, en el cas d'avui, a mi em resulta doblement joiosa, ja que el senyor Manuel Riu i Riu (nat el 25 de març del 1929 a Manresa) fou company meu en un dels moments més difícils de la meua vida acadèmica: quan em tocà succeir al Mestre Jaume Vicens i Vives, mort malhauradament als cinquanta anys, en la direcció del «Indice Histórico Español» (1960).

No sé si abans d'aquesta data en Riu i jo havíem tingut massa relació. És segur que ens trobarem moltes vegades a les reunions informals que el Dr. Vicens feia setmanalment a casa seva. Però també és segur que jo, aleshores fort col·laborador de «Indice» encara que estigués molt allunyat de la política directora de la revista, no havia parat massa atenció en el jovenivol Riu. Almenys conscientment. Inconscientment probablement sí. Quan em vaig veure submergit pel batibull de la successió, prou difícil donada la manca de concordància dels parers dels tres peus que sostenien la revista: el Comitè de Redacció, la Facultat i l'Editorial, vaig fixar ràpidament els meus ulls en ell —que aleshores estava «gaudint» l'època de transició entre estudiant i professor, que tots, d'una o altre manera, hem passat— i li vaig demanar que es fes càrrec de la Secretaria. Així posà el primer esglaió del que havia d'ésser un magnífic curriculum que el portà, en acabar la direcció del Professor Seco, a presidir, avui, l'esmentada publicació.

Però, tornem enrera. Manuel Riu fou deixeble a la nostra Universitat de tres Mestres, tan diferents entre si, que ens sembla extrany que tots tres deixessin la seva empremta en el nou acadèmic. Qui no recorda com n'eren de diferents les classes i els mètodes de recerca dels Professors Castillo, Vicens i Mateu? Doncs dels tres és, en proporcions diverses, deixeble el senyor Riu. Personalment crec que qui més va influir en ell fou el Dr. Castillo que l'entrenà en una tècnica novella a casa nostra: la de les excavacions arqueològiques de runes medievals. Jo, que quan aquestes començaren vaig tenir que defensar interessos cre-

matístics, ja que en aquells moments era un dels membres de la Comissió d'Ajuda a la Investigació, no veia massa clar —encara que coneixí el que s'havia fet en alguns altres països— que era el que se'n podria treure de bo. Les Memòries anyals m'anaren convencent que l'arqueologia medieval tenia per a la nostra terra tanta o més importància que l'antiga, i que les excavacions, primer conjuntes dels Professors Castillo i Riu, i després, mort ja el primer, portades solament pel darrer (Saldes, Sta. Maria de Sorba, Sant Llorens dels Morunys...), tenien una transcendència extraordinària per a mostrar-nos aspectes del nostre passat que mancaven absolutament a les fonts escrites. I aquestes tècniques les portà, amb col·laboració del senyor Vallvé, fins al cor d'Andalusia, fins a Bobastro.

Mentrestant, la carrera acadèmica del senyor Riu avançava sense cap mena d'entrebancs: catedràtic a Granada (1966), succeí al seu Mestre a Barcelona (1969) i ja, amb una certa tranquil·litat d'esperit, es pogué consagrar a la investigació del país. I cal subratllar que això ho feu i ho fa amb exclusivitat. Si algú de nosaltres s'ha deixat atraure per la llur dels càrrecs administratius, s'ha de reconèixer que el senyor Riu n'ha fugit com si del dimoni es tractés. Que jo sàpiga, fora de la presidència de l'Assemblea d'Estudis Comarcals de Vilanova i la Geltrú (1975) i d'altres que són escadussers per la durada, no n'ha volgut acceptar mai cap. «Índice Histórico Español» n'és l'excepció i, veritablement, ni tan sols és excepció, ja que és un càrrec molt més científic que administratiu.

No cal dir que d'aquesta «fugida» s'exclouen aquells nomenaments que unes vegades són purament honorífics, emperó d'altres porten en si més feina que honor, o, si voleu, tanta feina com honor. Així, cal esmentar que és membre de les societats d'estudis històrics i geogràfics filials de l'Institut d'Estudis Catalans; que des del 1967 pertany a la Society for Medieval Archeology de Londres; que forma part del Centre Européen de Recherches sur les Congregations et Ordres Monastiques; que és doctor vinculat del Consell Superior d'Investigacions Científiques; membre corresponent de la Reial Acadèmia de la Història, etc., etc.

Però, més que tot això, cal remarcar la seva nombrosa producció bibliogràfica que trobareu recollida en apèndix a les meves paraules. Al moment d'escriure-les pujaven ja 445, comptant-ne llibres, articles i ressenyes. Crec que no es pot demanar més, ja que si bé algunes són molt breus, d'altres són extensíssimes i cobreixen tot el camp de la Història. Crec que ningú desconeix que el senyor Riu ha conreat fonamentalment la història medieval, però que no per això ha deixat de banda altres períodes, i que el segle XIX li deu aportacions força valuoses per a conèixer els moments fonamentals del nostre desenvolupament industrial.

Pot ésser que sigui ara el moment d'assenyalar que el senyor Riu es feu càrrec, en determinats moments, de la direcció, explícita o implícita, de determinades revistes de vida curta, perquè curts foren els medis econòmics de què es

disposà, que illuminaven temes força desconeguts per a la Història de Catalunya. Penso ara en la col·lecció d'«Estudis d'Història Medieval» de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, de la qual aparegueren cinc números. Igualment cal anotar la seva contribució escrita i de consell al «Anuario de Estudios Medievales» del CSIC i la seva infatigable i impagable contribució a les tesis de doctorat portades a terme pels seus deixebles.

Aquest, senyors acadèmics, és l'home que vosaltres —i jo sóc un dels vostres— heu triat per a omplir un camp de llavor, com ens ve imposat per mandat del nostre fundador, Ferran VI, el de conrear la Història de Catalunya. El nostre nou company, amb els seus moltíssims treballs —la citació explícita dels quals hem defugit— ve a omplir un forat en els nostres rengles, que si bé són plens en els períodes de la història antiga i mitjana, no ho són tant en els períodes moderns i contemporanis. Ell omple, en part, la història medieval i contemporània. Donem-li, doncs, la benvinguda i donem-nos-la a nosaltres mateixos per haver-lo elegit.

BIBLIOGRAFIA DE MANUEL RIU I RIU

a) TREBALLS D'INVESTIGACIÓ

1. *Manresa en 1765.* /Boletín del/ «Centro Excursionista de la Comarca de Bages» (Manresa), núm. 60 (enero-febrero 1950), pp. 2-5.
2. *El Archivo de la Cofradía de Nuestra Señora dels Colls, conservado en el Museo Municipal de San Lorenzo de Morunys (prov. Lérida).* «Biblioeconomía» (Barcelona), VII, núms. 27-28 (1950), pp. 147-153.
3. *Transhumància de la Vall de Lord a les comarques centrals de Catalunya.* En «Actas y Comunicaciones de la I Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Odena» (Martorell, 1950), pp. 150-160, amb 1 làm. i 32 figs.
4. *La villa franca de Sant Llorenç dels Piteus y su antigua industria lanera.* «Pirineos» (Zaragoza), VI, núms. 17-18 (1950), pp. 535-547, 1 fig.
5. *Los monasterios del Estany y de Manresa.* /Boletín del/ «Centro Excursionista de la Comarca de Bages» (Manresa), núm. 65 (1950), pp. 1-4.
6. *Devoció mariana de la Vall de Lord.* «Vida» (Igualada), VI, núm. 66 (1951), pp. 12-14.
7. *Esquema metodològic para el estudio de los volúmenes de los archivos municipales.* «Boletín de la Biblioteca Museo Balaguer» (Villanueva y Geltrú), II (1954), pp. 84-96.
8. *Títol de ciutat imperial concedit a Reus* /Transcripció del text llatí de 1712 i traducció al català/. En apèndix al llibre de Celdoni Vilà: *Amor al rei y a la Pàtria*, publicat per Josep Iglésies. Centro de Cultura. Reus, 1954. Pp. 149-155.
9. *El concejo bergadán y la festividad del Corpus.* «Berga» (Id.), I, núm. 8 (mayo 1955), pp. 4-5, 1 fig.
10. *Los Piquer de San Lorenzo de Morunys y el retablo de la Piedad, de Francesc Solibes de Bañolas.* «Cuadernos del Centro de Estudios Comarcales de Bañolas» (Bañolas), IV (1956), pp. 45-61, 2 làms.
11. *¿Monjes de Santes Creus en El Soler de Gramoneda?* «Santes Creus» (Tarragona), I, núm. 4 (1957), pp. 203-206, 2 figs.
12. *Historia del transporte colectivo en Barcelona, 1872-1959.* En col. amb

- A. DEL CASTILLO. Publics. de Tranvías de Barcelona, S.A. Barcelona, 1960. 240 pp., amb ils.
13. *De metodologia històrica: qüestions demogràfiques*. «Serra d'Or» (Montserrat), 2.ª època, II, núm. 11 (1960), pp. 20-21.
 14. *Santa Maria de Serrateix al segle XVIII: Notes d'economia monàstica*. «Serra d'Or» (Montserrat), 2.ª època, II, núm. 5 (1960), pp. 24-25, 1 fig.
 15. *Una fuente inédita de singular valor para el estudio del Castillo de San Fernando, en el siglo XIX*. «Canigó» (Figueres), VII, núm. 75 (1960) pp. 9, 1 fig.
 16. *Las comunidades religiosas del antiguo obispado de Urgel (siglos VIII al XVI)*. Resumen de Tesis Doctoral. Secretaría de Publicaciones. Universidad de Barcelona. Barcelona, 1961. 20 pp., 1 mapa.
 17. *Sant Pere de Grau d'Escales*. «Montaña» (Barcelona), XIV, núm. 73 (1961), pp. 370-374, 2 figs.
 18. *Formación de las zonas de pastos veraniegos del monasterio de Santes Creus en el Pirineo, durante el siglo XII*. Publicaciones del Archivo Bibliográfico. Santes Creus, 1962. 23 pp., 1 mapa. — El mateix treball reproduït a «Cantes Creus», II (1961 /1962/), pp. 137-153, 1 mapa.
 19. *Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña carolingia*. «San Jorge» (Barcelona), núm. 47 (1962), pp. 34-39, 10 ils.
 20. *La ciudad /de Barcelona/ en los siglos XIX y XX*. «Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad» (Barcelona), II (1962), pp. 153-173.
 21. *Notas documentales sobre la familia baronal de Ancies*. En «Documentos y Estudios, X». Instituto Municipal de Historia. Barcelona, 1962. Pp. 107-136, 3 cuadros genealógicos.
 22. Amb A. DEL CASTILLO: *El poblado bergistano de Camp-Maurí*. «VII° Congreso Nacional de Arqueología. Barcelona, 1961» (Zaragoza, 1962), pp. 426-431, 4 figs.
 23. *De Granollers a Port-Bou en veintium años: la intrincada historia del ferrocarril de Figueras (1857-1878)*. «Canigó» (Figueras), IX, núm. 99 (mayo 1962), pp. 6-8, 4 figs.
 24. *La vida dels obrers a Barcelona cent anys enrera*. «El Llibre de Tothom». Edit. Alcides S.A. Barcelona, 1962. Pp. 155-158.
 25. *Problemas arqueológicos de la transición al mundo medieval. Orientaciones metodológicas*. «II° Symposium de Prehistoria Peninsular, Barcelona 8-11 octubre 1962» (Barcelona, 1963), pp. 261-280.
 26. y A. DEL CASTILLO: *Historia de la Asociación de Ingenieros Industriales de Barcelona (1863-1963)*. Publicación de la Asociación de Ingenieros Industriales. Barcelona, 1963. 253 pp. con ils.
 27. y A. DEL CASTILLO: *Narciso Monturiol, inventor del submarino «Ictíneo» (1819-1885)*. Edición de la Mutua Metalúrgica de Seguros. Barcelona, 1963. 174 pp. ils.
 28. *Testamento de Guillermo de Berguedà /25 de abril de 1187, versión castellana/*. «Ecos» (Berga), VIII, núm. 86 (abril 1963), p. 1; y núm. 87 (mayo 1963), p. 1.

29. *Aportación a la organización gremial de la industria textil catalana en el siglo XIV*. «VIIº Congreso de Historia de la Corona de Aragón, 1-6 octubre 1962» (Barcelona, 1964), vol. II, pp. 547-559.
30. *El monestir de Sant Cristòfol de Salinoves*. «Analecta Montserratensia» (= Homenatge Cardenal Albareda, II), X (Montserrat, 1964), pp. 177-189, 1 mapa.
31. *Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel*. «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), I (1964), pp. 77-96.
32. y A. DEL CASTILLO: *Dos nuevos hipogeos en Villanueva y Geltrú*. «Chthonia» (Barcelona), III (1964), pp. 64-67.
33. *Una posible fuente para la estadística demográfica medieval: los «cartells» de cofradías de laicos*. En «Homenaje a Jaime Vicens Vives» (Universidad de Barcelona), I (1965), pp. 591-605.
34. *Charles Verlinden /biobibliografía/*. «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), II (1965), pp. 631-635, 1 lám.
35. *Santa Maria de Montbenet. Notes documentals d'un antic monestir cistercenc de monges radicat a Berga*. En «Miscellanea Populetana» (Abadía de Poblet, 1966), pp. 107-153, 7 figs., 1 mapa i 2 quadres desplegable. El mateix treball fou publicat com a llibre en edició simultània del Museu Municipal de Berga.
36. *Charles Julian Bishko /bibliografía/*. «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), III (1966), pp. 629-637, 1 lám.
37. *Una consuetud monàstica catalana de la fi del segle XVII*. «II Congrès Litúrgic de Montserrat» (Montserrat, 1967), vol. III (Secció d'Història), pp. 229-244.
38. *Solsonès*. «Geografía de Catalunya» (dirigida per Lluís Solé Sabarís) Editorial Aedos. Barcelona, 1967. Vol. II, fasc. 16, pp. 493-510, ils.
39. *Esquema metodològic per a l'estudi d'un monestir*. «I Colloqui d'Història del Monaquisme Català» (Santes Creus, 1967), vol. I, pp. 309-323.
40. *Fuentes inéditas para la historia de las Alpujarras*. *Archivo Parroquial de Busquístar*. «Chronica Nova» (Granada), núm. 2 (1968), pp. 39-42.
41. *Philippe Wolff /biobibliografía/*. «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), V (1968), pp. 687-707, 1 lám.
42. En col. con A. DEL CASTILLO y TERESA BASORA: *Guía del Museo Romántico Provincial /de la Diputación de Barcelona/ (Sitges-Villanueva y Geltrú)*. Diputación Provincial de Barcelona. Barcelona, 1968. 266 pp. con 52 ils.
43. En col. con A. DEL CASTILLO y TERESA BASORA: *Guía abreviada del Museo Romántico Provincial*. Diputación Provincial de Barcelona. Barcelona, 1968. 131 pp. con 36 figs.
44. *El privilegi reial major del monestir de Santes Creus*. «Santes Creus», IV, núm. 32 (1970), pp. 157-175.
45. En col. con M. SEGRET RIU: *Una villa señorial catalana en el siglo XV: Sant Llorenç de Morunys*. «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), VI (1969 /1971/), pp. 345-409, 1 fig., 2 mapas.

46. *Les activitats d'un notari de muntanya al segle XV*. «Estudis d'Història Medieval» (= Homenatge Ferràn Soldevila), IV (Barcelona, 1971), pp. 87-110.
47. *Campanya de excavaciones en el ámbito del antiguo monasterio de Sant Llorenç de Morunys (Lérida)*. «Noticiario Arqueológico Hispánico» (Madrid), XVI (1971), pp. 455-513, 27 figs. 12 láms.
48. *El monaquismo en Cataluña en el siglo XIV*. «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), VII (1970-1971), pp. 593-613. El mateix treball a «I Simposio de Historia Medieval, 1969. La Historia Hispánica del siglo XIV» C.S.I.C. Madrid-Barcelona, 1973. Pp. 593-613.
49. *El taller de ceràmica medieval de Santa Creu d'Ollers*. «Boletín Arqueológico» (= Estudis dedicats a la memòria de mossèn Joan Serra i Vilarró) (Tarragona), Epoca IV, núms. 113-120 (1971-1972), pp. 253-268, 8 figs.
50. *El manso de «la Creu de Pedra», en Castellort (Lérida)*. «Noticiario Arqueológico Hispánico. Arqueología, I» (Madrid, 1972), pp. 181-196, con 3 figs. + 4 láms. con 9 fotos.
51. *Cuevas-eremitorios y basílicas rupestres en Andalucía Oriental*. «Actas del VIIIº Congreso Internacional de Arqueología Cristiana» (Barcelona-Roma, 1972), pp. 431-443, + 10 figs.
52. *La ayuda a los pobres en la Barcelona medieval: el «Plat dels Pobres Vergonyants» de la parroquia de Santa Maria del Mar*. En «A pobreza e a assistência aos pobres na Península Ibérica durante a Idade Média. Actas das las. Jornadas Luso-Espanholas de História Medieval, Lisboa, 25-30 setembro 1972» (Lisboa, 1973 /1974/), pp. 783-811.
53. *Aspectes socioeconòmics de la història monàstica. Notes metodològiques*. «II Colloqui d'Història del Monaquisme Català, Sant Joan de les Abadesses, 1972» (Abadia de Poblet, 1973), vol. I, pp. 27-50.
54. *Poblados mozárabes de al-Andalus. Hipótesis para su estudio: el ejemplo de Busquistar*. «Cuadernos de Estudios Medievales» (Granada), II-III (1974-1975), pp. 3-36, + 4 figs. y 6 fotos.
55. *Estaciones medievales en el término municipal de Saldes (prov. Barcelona)*. «Arqueología» (Madrid), III (1975), pp. 272-290, con 12 figs. + 14 láms.
56. *Cristianos, judíos y sarracenos en la sociedad hispana bajomedieval*. En «Miscelánea de estudios dedicados al Prof. Antonio Marín Ocete» (Universidad de Granada). Granada, 1974. Pp. 921-931.
57. *El adopcionismo: una herejía cristológica en la España islamizada*. Apéndice en la edición española del vol. VI de la «Historia de la Iglesia» de FLICHE-MARTIN, «Los Carolingios» de E. AMANN. Edicep. Valencia, 1975. Pp. 519-535.
58. *Sant Sebastià del Sull. La historia, la arquitectura*. En «Les esglésies romàniques catalanes de planta circular i triangular» de JORDI VIGUÉ. Eds. Artstudi. Barcelona, 1975. Pp. 262-282, 3 plantes i 12 fotos.
59. *El mundo mediterráneo en torno al año 1300*. «XIV Congreso Interna-

- cional de Ciencias Históricas» (San Francisco, California, 1975), 16 pp. amb 84 notes.
60. *Les «ordinacions» de la vila de Sant Llorenç de Morunys*. «Miscel·lània Pau Vila». Eds. Montblanch. Granollers-Barcelona, 1975 [1976]. Pp. 349-373.
 61. *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers (Mun. Caldes de Malavella, prov. Gerona)*. «Excavaciones Arqueológicas en España» (Madrid), núm. 88 (1976), 82 pp. con 28 figs., + 16 láms. con 30 fotos.
 62. *Miguel Gual Camarena (1916-1974) y la historia del reino de Valencia*. «Índice Histórico Español» (Barcelona), núm. 72 (Prólogo de 1976), 8 pp. + 1 foto.
 63. *El habitat en Cataluña en la Alta Edad Media*. «Atti del I Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale, 1974» (Palermo, 1976), vol. I, pp. 284-290, + 7 fotos y 5 figs.
 64. *Algunas formas completas de la cerámica gris catalana (siglos XI-XIII)*. «Atti del I Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale. Palermo-Erice, 1974» (Palermo, 1976), vol. II, pp. 542-547, + 5 figs.
 65. *Posesiones del monasterio de Sant Joan de les Abadesses en el obispado de Urgell*. «Homenaje a Santiago Sobrequés» (Gerona, 1974-1975 /1976/), pp. 445-453.
 66. *La vida cultural en Cataluña desde fines del siglo IX a mediados del XI*. Apéndice en la edición española del vol. XII de la «Historia de la Iglesia» de FLICHE-MARTIN, «La Iglesia Medieval» por G. LE BRAS. Edicép. Valencia, 1976, Pp. 643-656.
 67. *La documentación del siglo XIII conservada en el Archivo de la Basílica de Santa María del Mar (Barcelona)*. «X Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Sumario de Comunicaciones, 20-25 septiembre 1976, Zaragoza». Zaragoza, 1976. P. 44.
 68. *Aportación de la arqueología al estudio de los mozárabes de al-Andalus*. En «Tres estudios de Historia Andaluza». Publicaciones del Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, 1977. Pp. 85-112, 8 figs.
 69. *El monasterio de Santa María de Labaix o Lavaix*. «Homenaje a fray Justo Pérez de Urbel» (Abadía de Silos, 1977), tomo II, pp. 455-482, 1 mapa.
 70. *El monasterio de Santa María de Alaón y su patrimonio en el siglo IX*. «Homenaje a don José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado». Estudios Medievales, I. Zaragoza, 1977. Pp. 63-85, 3 figs.
 71. *Els capbreus, font important per a la història sòcio-econòmica dels senyors laics i eclesiàstics: dos exemples del segle XVII referents al monestir de Santa Maria de Montbenet*. «Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos» (= Homenaje José María Madurell), V (Barcelona, 1977), pp. 103-128.
 72. *La arqueología medieval en España*. Apéndice al «Manual de Arqueología Medieval» de M. DE BOÜARD. Editoriales Teide/ Base. Barcelona, 1977. Pp. 375-490, 3 figs.

73. *La feudalització del camp català*. «II Curs d'Història de Catalunya (Novembre-desembre 1977). Estructura social i econòmica del camp català». Institut Municipal d'Història. Barcelona, 1978. Pp. 29-46.
74. III. *Primera campanya de excavacions en el cerro de Marmuyas y prospecciones previas en la zona de los Montes de Málaga*. «Actas I Congreso de Historia de Andalucía, Diciembre 1976». «Andalucía Medieval, Tomo I». Publicaciones del Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, 1978. Pp. 115-118.
75. *Monasterio de Sant Sebastià del Sull, Saldes (Barcelona), Julio 1973*. «Arqueología» (Madrid), V (1977 /1978/), pp. 367-374, 4 fotos y 1 plano.
76. *Banking and Society in Late Medieval and Early Modern Aragon*. «The Dawn of Modern Banking». Center for Medieval and Renaissance Studies, University of California, Los Angeles. Yale University Press. New Haven and London, 1979. Pp. 131-167.
77. *Els primers eremitoris mossàrabs de Catalunya*. «Fonaments» (Barcelona), núm. 1 (1978 /1979/), pp. 111-117, 2 figs. 1 lám.
78. *Nuevos datos sobre el comercio mediterráneo catalano-aragonés: el ocio prohibido con el Oriente Islámico*. «Segundo Congreso Internacional de Estudios sobre las culturas del Mediterráneo Occidental» (Trabajos leídos en Barcelona, 29 sept.-4 oct. 1975). Barcelona, 1978. Pp. 315-328.
79. *Les rendes dels monestirs i de les canòniques del bisbat d'Urgell a la fi del segle XIII*. «Urgellia» (La Seu d'Urgell), I (1978 /1979/), pp. 267-290, 1 mapa.
80. *Repercussió del Cisma a les comunitats religioses del bisbat d'Urgell*. Resums dels estudis. Jornades sobre el Cisma d'Occident. Barcelona-Peníscola, 19-21 abril 1979. P. 15.
81. *In Memoriam. Alberto del Castillo Yurrita (1899-1976)*. En «El Cardenal Albornoz y el Colegio de España, VI» (Studia Albornotiana, XXXVII). Publicaciones del Colegio de España. Bolonia, 1979. Pp. 721-742.
82. *Cartes privades del segle XV a l'Arxiu de Santa Maria del Mar*. «Miscel·lània Aramon i Serra. Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari». Eds. Curial. Barcelona, 1979. Vol. I, pp. 501-505.
83. *Els forns medievals de ceràmica grisa a Catalunya*. «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), núm. 1 (1980), pp. 56-59, 7 figs.
84. Con A. ARRIBAS: *La necrópolis y poblado de La Torrecilla (Pantano de los Bermejales, provincia de Granada)*. I: *Estudio arqueológico*. «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), IX (1974-1979 /1980/), pp. 17-40, con 5 figs. y 16 fotos.
85. *Ferràn Soldevila (1894-1971)*. /necrologia/. «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), IX (1974-1979 /1980/), pp. 211-256, 1 mapa.
86. *La canònica de Santa Maria de Solsona. Precedents medievals d'un bisbat modern*. «Urgellia» (La Seu d'Urgell), II (1979 /1980/), pp. 211-256, 1 mapa.

87. *Eufemià Fort i Cogul i el monaquisme català*. «Santes Creus», VI, núm. 49 (1979 /1980/), pp. 87-91.
88. *Lucerna medieval procedent de la Alpujarra (Minas del Conjuro)*. «Cuadernos de Estudios Medievales» (Granada), IV-V (1979 /1980/), pp. 287-289, 2 figs., 1 lám. con 2 fotos.
89. *Apuntes comentados de un viaje arqueológico por tierras de la Castilla medieval*. «En la España Medieval» (Homenaje Julio González). Universidad Complutense de Madrid. Madrid, 1981. Pp. 399-422, 13 figs.
90. *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval. Volumen misceláneo de estudios y documentos*. Dirección y presentación del mismo. CSIC. Departamento de Estudios Medievales. Barcelona, 1980. 390 pp. 3 gráfs.
91. Con J. PINTÓ: *La documentación de la primera mitad del siglo XIV conservada en el Archivo de la Basílica de Santa María del Mar (Barcelona)*. En «La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval», I (Barcelona, 1980), pp. 205-294.
92. *Nota al crani i mandíbula del Sull*. «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), II, núm. 3 (1981), p. 140.
93. *A propòsit dels topònims Barcedana i Llimiana*. «Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior» (Barcelona), III (1981), pp. 7-10.
94. Amb A. BASTARDES: *El Martyrium de Sant Eudald a Sorba*. Publicacions de la Delegació Diocesana de Mitjans de Comunicació Social, Solsona. Tàrrrega, 1981. 34 pp. amb 5 fotos i 1 plànol.
95. *Estado actual de las investigaciones sobre las cerámicas catalanas de los siglos IX al XIV*. En «La Céramique médiévale en Méditerranée occidentale, Xe-XVe siècles. Valbonne, 11-14 septembre 1978». Editions du Centre National de la Recherche Scientifique (Colloques Internationaux du CNRS, n.º 584). Paris, 1980. Pp. 385-395, 8 figs.
96. *Hipòtesi entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya*. «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), any II, vol. I, núm. 4 (1981), pp. 195-208, amb 10 figs.
97. *Eufemià Fort, historiador de Santes Creus i del monaquisme català*. «Santes Creus», VI, núm. 51 (1980), pp. 133-141.
98. *El pretès pectoral de l'abat-bisbe Oliba*. «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia» (Barcelona), I (1980), pp. 265-271, 3 figs.
99. *El redreç del comerç català a l'Alta Edat Mitjana*. «Quaderns d'Història Econòmica de Catalunya (IV Curs d'Història de Catalunya. El Comerç en el marc econòmic de Catalunya)» (Barcelona), XXI (octubre 1980), pp. 55-72. Altra edició en el volum del Curs, Institut Municipal d'Història. Barcelona, 1980.
100. *Una font polonesa per a l'estudi del terratrèmol de 1427*. «Anales del Instituto de Estudios Gerundenses (= Homenatge Lluís Batlle i Prats)» (Girona), XXV, núm. 1 (1979-1980 /1981/), pp. 357-362.
101. *L'enterrament núm. 66 de Sant Sebastià del Sull i la seva peça de cerà-*

- mica grisa*. «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia» (Barcelona), II (1981), pp. 213-219, 6 figs.
102. *Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Sorba*. «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), II, núm. 6 (1981), pp. 323-344, 30 ils.
103. *La documentación del siglo XIII conservada en el Archivo de la Basílica de Santa María del Mar (Barcelona)*. «Xº Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jaime I y su época. Zaragoza, 1976». Zaragoza, 1982. Vol. «Comunicaciones 3, 4 y 5», pp. 591-606.
104. *Breve alegato en pro de la Arqueología Medieval Andaluza*. «Estudios de Historia y de Arqueología Medievales» (Universidad de Cádiz), I (1981/1982/), pp. 101-109, 4 figs.
105. *La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña medieval. Volumen misceláneo de estudios y documentos. Volumen segundo*. Dirección y presentación del mismo. CSIC. Instituto de Geografía, Etnografía e Historia. Unidad de Investigación en Historia Medieval. Barcelona, 1982. 414 pp., 5 mapas, 1 plano, 1 gráfica y 33 fotos.
106. Con J. PINTÓ: *Pergaminos de la segunda mitad del siglo XIV conservados en el Archivo de la Basílica de Santa María del Mar (Barcelona)*. Serie I, Años 1350-1380. En «La pobreza y la asistencia a los pobres en la Cataluña Medieval» (Barcelona, 1982), vol. II, pp. 95-151.
107. *Diplomatari del monestir de Sant Llorenç de Morunys (971-1613)*. «Urgellia» (La Seu d'Urgell), IV (1981/1982/), pp. 187-259, amb 2 mapes.
108. *Consideraciones sobre la cuarta campaña arqueológica realizada en 1979 en el Cerro de Marmuyas (Montes de Málaga)*. «Al-Qantara» (Madrid), vol. II, fascs. 1 y 2 (1981/1982/), pp. 429-448 + 11 fotos y 1 fig.
109. *El reliquiari de Sant Eudald de Ripoll*. «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), any III, vol. I, núm. 7 (març 1982), pp. 385-389, 10 fotos.

b) OBRES DE SÍNTESE I PEDAGÒGIQUES (INCLUIDES TRADUCCIONS, ADAPTACIONS PRESENTACIONS D'OBRES ESTRANGERES).

110. «La Humanidad a través de los tiempos. Síntesis ilustrada de la civilización mundial», de MAX SAVELLE. Direcció de la traducció i adaptació castellanés. Editorial Praxis/ Edit. Marín. Barcelona, 1959. 4 vols. amb ils. Segona edició sense modificacions: Barcelona, 1961. 4 vols.
111. *La Edad Media*. En «Historia Universal» en col·laboració amb E. RIPOLL i J. REGLÀ. Editorial De Gassó Hnos. Barcelona, 1957. Pp. 125-305. Segona edició: Barcelona, 1959. Pp. 121-298.
112. *Vida y costumbres en la Edad Media /La vida, las costumbres y el amor en la Edad Media/*. Editorial De Gassó Hnos. Barcelona, 1959. 412 pp., 20 làms.
113. *Un siglo de vida catalana, 1814-1930*. Obra colectiva dirigida per Ferràn Soldevila. Membre del Comitè de Redacció i director dels capítols

- d'economia, redactor dels epígrafs d'història de la indústria, de la banca, rutes i serveis públics. Editorial Alcides. Barcelona, 1961. 2 vols. Vol. I: cap. IV, pp. 200-201, 205, 208, 210-213, 214-215; 480-482, 489-490, 494, 497-500, 503-512; vol. II: cap. IV, pp. 818-819, 819-821, 822-823; 824-828, 1.302-1.303 i 1.311-1.315.
114. «La Edad Media» de E. PERROY, vol. III de la «Historia General de las Civilizaciones» dirigida per M. CROUZET. Edicions Destino. Barcelona, 1961. Afegits a les pp. 29-31, 118-119, 172-173, 196, 273-274, 292-293, 408-410, 539-542 i altres, i revisió general de la traducció. S'han publicat altres sis edicions, sense novetats.
 115. *L'erudició*. «Libre de l'any 1963». Editorial Alcides. Barcelona, 1964. Pp. 157-164.
 116. *Crònica cultural de les comarques del Principat*. «Llibre de l'any 1963». Editorial Alcides. Barcelona, 1964. Pp. 176-181.
 117. Con C. CID: *Historia de las Religiones*. Editorial Sopena (Biblioteca Hispania). Barcelona 1965. Pp. 336-539. Segona edició: Barcelona, 1967. Sense novetats.
 118. «Historia del Mundo en la Edad Media» de C. W. PREVITÉ-ORTON. Prólogo a la edición española y dirección de la traducción. Editorial Ramón Sopena. Barcelona, 1967. 3 vols. Prólogo en vol. I, pp. 21-27.
 119. *Los avances y retrocesos de la Edad Media*. En «Geografía física, económica, histórica», vol. II de «La Tierra y sus límites». Editorial Salvat. Barcelona-Pamplona, 1967. Fascs. 31 a 36, pp. 241-282, amb ils. Es publicà una segona edició en un volum de butxaca, sense modificacions dels autors.
 120. *Historia del Cristianismo*. Editorial Ramón Sopena (Colección Antorcha). Barcelona, 1967. 192 pp. amb ils.
 121. «Nueva Historia Universal Marín». Introducción general y revisión. Editorial Marín. Barcelona, 1968-1969. 6 tomos.
 122. *Edad Media* en colaboración con P. HERNÁNDEZ PRATS, en «Historia de España» de Editorial Marín. Barcelona, 1975. Vol. I, pp. 83-201.
 123. *Lecciones de Historia Medieval*. Editorial Teide y Departamento de Historia Medieval de la Universidad de Granada. Barcelona, 1969. VIII + 533 pp. Renovada des de la segona edició: Barcelona, 1971. 686 pp. amb bibliografia. Sis edicions actualitzades, fins el 1979.
 124. *La Alta Edad Media europea y La Baja Edad Media europea*, en «Enciclopedia Temática Planeta, Historia Antigua y Medieval», Editorial Planeta. Barcelona, 1975. Pp. 192-285, amb ils., mapes i gràfs.
 125. *Textos comentados de época medieval. Siglos V al XII*. En colab. con C. BATLLE, J. F. CABESTANY, S. CLARAMUNT, J. M.ª SALRACH y M. SÁNCHEZ. Editorial Teide. Barcelona, 1975. 77 pp. amb ils. Segona edició amb correccions, en curs.
 126. *Edad Media*. En «Historia de España» de Carroggio S.A. de Ediciones. Barcelona, 1976 /1977/. Vol. II, 334 pp. amb ils. i 20 mapes. En colab. amb C. BATLLE, J. M.ª SALRACH y M. SÁNCHEZ.

127. *La feudalización de la sociedad, 409 / 1491*. Difusora Internacional S.A. (Temporama de la Historia, vol. 2). Barcelona, 1978. 297 pp. amb cronologies, mapes i ils. Redacció de l'esquema, pròleg, 17 capítols i bibliografia. En colab. amb J. VERNET, S. ALCOLEA, J. SOBREQÜÉS.
128. *Historia del mundo en la Edad Media* de C. W. PREVITÉ-ORTON. Editorial Ramón Sopena. Barcelona, 1978. 2 vols. /876 pp./ . Direcció i revisió de la traducció, amb redacció de dos pròlegs nous per aquesta edició.
129. Amb DOLORS BRAMÓN: *L'impacte musulmà a les terres catalanes*. A «Història de Catalunya. Salvat» Editorial Salvat. Barcelona, 1979. Vol. I, fasc. 59, pp. 270-280. Redacció dels epígrafs: *La presència de l'Islam i la desintegració de l'Església visigoda* i *El poblament indígena*.
130. «Història de Catalunya. Salvat». Volum II: anys 756-1213. Editorial Salvat. Barcelona, 1979. Coordinació del volum, redacció de la presentació i dels capítols: *Hàbitat, tècniques i economia rural* (fascicles 67 i 68, pp. 158-166) i *Activitats financeres i moneda* (fascicle 71, pp. 224-229). *Bibliografia Vol. II: Edat Mitjana* (fascicle 91, pp. 323-325).
131. *Sant Llorenç de Morunys* «Gran Enciclopèdia Catalana» (Barcelona, 1979), vol. XIII, pp. 261-262.
132. *Solsonès, el /comarca/*. «Gran Enciclopèdia Catalana» (Barcelona, 1979), vol. XIII, pp. 753-755.
133. *Bann, II: Iberische Halbinsel*. «Lexikon des Mittelalters». Artemis Verlag. München, 1980. Cols. 1411-1412.
134. *Europa. Siglos XI al XV*. «Història Universal. Salvat». Editorial Salvat. Barcelona, 1980. Volum IV, 20 fascs., 400 pp. Codirecció científica del volum amb M. SÁNCHEZ.
135. *Die iberische Halbinsel im Frühmittelalter*. I: *Das germanische Spanien*. II. *Der Islam*. En «Handbuch der Europäischen Wirtschafts und Sozialgeschichte» (Herausgegeben von H. KELLENBENZ). Klett-Cotta Eds. Stuttgart, 1980. Vol. II, pp. 327-349.
136. *Atlas de Historia Medieval* en colab. con S. CLARAMUNT, C. TORRES, C. A. TREPAT. Aymà S.A. Ed. / Edit. Serpa (Cuadernos Cartográficos). Barcelona, 1980. XVI + 75 pp. con 105 mapas, 8 planos y 2 gráficos.

c) PRÒLEGS I PRESENTACIONS

No s'inclouen els ja esmentats a l'epígraf anterior.

137. *Presentación* de «Història y Crítica. Introducción a la metodología histórica» de PIERRE SALMON. Editorial Teide. Barcelona, 1972. Pp. 5-10.
138. *Prólogo* de «El antiguo reino Nazarí de Granada (1232-1340)» de C. TORRES DELGADO. Ediciones Anel. Granada, 1974. Pp. 7-12.
139. *Pròleg* a «Les barcelonines a les darrerries de l'Edat Mitjana (1370-1410)»

- de TERESA-MARIA VINYOLES. *Fundació Salvador Vives Casajoana*. Barcelona, 1976. Pp. 7-9.
140. *Presentació* de «Preliminars de la història de Santa Perpètua de Mogoda i Santiga» de FERMÍ VINYALS I ROVIRA. Santa Perpètua de Mogoda, 1978. Pp. 9-12.
141. *Pròleg* a «El Berguedà» de JORDI VIGUÉ i ALBERT BASTARDES. Artestudi Edicions (Monuments de la Catalunya Romànica, 1). Barcelona, 1978. Pp. 13-21.
142. *Pròleg* a «Escriptors jesuïtes de Catalunya. Bibliografia 1931-1976». Facultat de Filosofia i Teologia St. Francesc de Borja. Sant Cugat del Vallès-Barcelona, 1979. Pp. V-IX.
143. *Presentación* del «Corpus Mediaevale Cordubense» (vol. I: 1106-1255) de MANUEL NIETO CUMPLIDO. Publicaciones del Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba. Córdoba, 1980. Pp. 9-12.
144. *Presentació* a «Els davallaments romànics a Catalunya» de RAFAEL BASTARDES. Artestudi Edicions (Art romànic, núm. 13). Barcelona, 1980. Pp. 9-14.
145. *Presentació des del Solsonès* a la «Exposició de Fotografies dels Monuments de la Comarca, organitzada per la Comissió per a la Salvaguarda de l'Arquitectura Romànica del Pirineu Català.» Ajuntament de Solsona, 1981. P. 3.
146. *Pròleg* a «Solsona en les guerres del segle XIX a Catalunya» del Dr. ANTONI LLORENS. Fundació Salvador Vives Casajoana. Barcelona, 1981. Pp. 5-9.

d) PROGRAMES D'ASSIGNATURES UNIVERSITÀRIES

147. *Programa de Historia de la Iglesia*. Universidad de Barcelona. Barcelona, 1957-1958. 4 pp. multicopiado.
148. *Programa de Fuentes y Bibliografía Medieval*. Universidad de Barcelona. Barcelona, 1957-1958. 8 pp. multicopiado.
149. *Programa de Historia Medieval Universal (Alta Edad Media) (B-59)*. Curso 1974. Facultad de Filosofía y Letras. Universidad de Barcelona. Barcelona, 1974. 18 pp.
150. *Programa de Historia Medieval Universal (A-15)*. Facultad de Filosofía y Letras. Universidad de Barcelona, Barcelona, 1974. 14 pp.
151. *Programa de Historia de la Iglesia Medieval (B-63)*. Facultad de Filosofía y Letras. Universidad de Barcelona. Barcelona, 1974. 9 pp.
152. *Programa d'Història Medieval Universal*. 227. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. Barcelona, 1981. 7 pp.
153. *Programa de Historia de la Iglesia Medieval*. 485. Facultad de Geografía e Historia. Departamento de Historia Medieval. Universidad de Barcelona. Barcelona, 1981. 4 pp.

e) TREBALLS DE VULGARITZACIÓ

154. *Un «platillo volante» en Serrateix, siete siglos atrás.* «Manresa», año IX, núm. 1153 (25 abril 1950), p. 2.
155. *Guía provisional del Valle de Lord.* Patronato Vall de Lord. San Lorenzo de Morunys, 1950. 12 pp., 2 figs., 1 mapa.
156. *Segovia y Manresa.* /Boletín del/ «Centro Excursionista de la Comarca da Bages» (Manresa), núm. 64 (1950), pp. 5-6.
157. *Manresanos, manresenses y minorisenses.* «Manresa», IX, núm. 1203 (19 septiembre 1950), p. 1.
158. *Las comarcas: Solsona.* «Bages» (Manresa), I, núm. 9 (1953), pp. 11-12, 2 figs.
159. *El pequeño Museo del Valle de Lord, en San Lorenzo de Morunys, milagro del entusiasmo.* «Bages» (Manresa), II, núm. 21 (1954), pp. 13-14, 1 fig.
160. *El excursionismo y la cultura comarcal.* «Montaña» (CEC, Barcelona), X, núm. 50 (1957), pp. 340-341.
161. *La Toponimia y sus problemas.* «Bages» (Manresa), VI, núm. 59 (1958), p. 7.
162. *Mare de Déu de Coguls.* Col. de Goigs «Santa Eulàlia», núm. 21. Barcelona, 1958. 1 fulla. Notícia històrica de l'ermita.
163. *Santa Creu d'Ollers.* Col. de Goigs «Santa Eulàlia», núm. 28. Barcelona, 1959. 1 fulla. Notícia històrica de l'ermita.
164. *Nuestra Señora de la Merced, estrella de la Ciudad Condal.* «Informaciones» (Madrid), XXXIV, núm. 10831 (24 septiembre 1959), pp. 6 y 10, 1 fig.
165. *Juan Maragall, periodista.* «Canigó» (Figueras), VII, núm. 84 (1961), p. 11, 2 figs.
166. *Descripciones medievales de Belén (debidas a peregrinos españoles)* «Canigó» (Figueras), VIII, núm. 94 (1961), pp. 5-7.
167. *Un español del siglo V narra, interpreta y valora el Nacimiento de Cristo (Paulo Orosio).* «Canigó» (Figueras), IX, núm. 106 (1962), p. 15.
168. *Crònica cultural de les comarques del Principat.* «Llibre de l'any 1962». Edit. Alcides. Barcelona, 1963. Pp. 140-144.
169. *L'erudició.* «Llibre de l'any 1962». Edit. Alcides. Barcelona, 1963. Pp. 97-103.
170. *La Patum de Berga.* Ayuntamiento de la Ciudad de Berga. Berga, '1962. 24 pp. Segona edició: Berga, '1963. 24 pp. Reeditada per tercera vegada a «Gamma» (Caja de Ahorros de Tarrasa), Tarrasa, 1973, núm. 43, pp. 13-19.
171. *Una cocina romántica catalana.* «Canigó» (Figueras), X, núm. 118 (diciembre 1963), p. 37, 1 fig.
172. *Guía de Barcelona. Monumentos y panorámicas.* Rima. Oficinas de Infor-

- mación y Turismo. Tipografía Montserrat. Barcelona, 1964. Plano desdoblable. Edicions en castellà, anglès, francès, alemany i italià.
173. *Sant Cerni del Grau (Vilamantells. Guixers)*. Col. de Goigs «Santa Eulàlia», núm. 47. Barcelona, 1968. 1 fulla. Notícia històrica de l'ermita.
 174. *El investigador y maestro de investigadores*. /En el décimo aniversario de la muerte de Vicens Vives/. «Diario de Barcelona», 28 de junio de 1970, p. 22.
 175. *Berga en el segle XVII*. Calendari 1971. Berga, 1971. 12 fulles.
 176. *Notícia històrica de la Valldarques i de Santa Maria de Remolins*. Col·lecció de Goigs «Santa Eulàlia», núm. 70. Barcelona, 1971. Pp. 2-3, 2 figs. Notícia històrica que acompanya els «Goigs a llaor de Santa Maria de Remolins».
 177. *La obra religiosa y eclesiàstica de Oliba*. «Destino» /número dedicado al «Milenario del Abad Oliba»/ (Barcelona), núm. 1772 (18 septiembre 1971), pp. 22-23, 1 fig.
 178. *Infatigable investigador /Homenaje a Ferràn Soldevila/ «La Vanguardia Española»* (Barcelona), Domingo 9 de mayo de 1971, p. 33.
 179. *Jaime I y su «Libre dels Feys»*. *Un testimonio excepcional de nuestro siglo XIII*. «La Vanguardia Española» (Barcelona), Jueves 4 de enero de 1973, p. 47.
 180. *Berga en el segle XVIII*. Calendari 1974. Cosp. Berga, 1974. 12 fulles.
 181. *Castell i monestir de Mur*. *Notícia històrica*. Col·lecció de Goigs «Santa Eulàlia», núm. 92. Barcelona, 1975. Pp. 3-4, 2 figs.
 182. *III Colloqui d'història del monaquisme català*. /5-8 setembre 1974/. «Serra d'Or» (Montserrat), XVII, núm. 187 (abril 1975), pp. 37-38.
 183. *VIIe Centenari de les Vespres Sicilianes, origen de l'expansió*. «Avui» (Barcelona), Dimercres 31 de març 1982, p. 33, 1 foto.

f) RESSENYES I COMENTARIS BIBLIOGRÀFICS

No s'inclouen en aquest epígraf les ressenyes publicades a la revista de crítica bibliogràfica «Índice Histórico Español», des de l'any 1953 fins ara, car sumen més de 3.000.

184. Ressenya de MOLLAT, MICHEL: *Comptabilité du Port de Dieppe au XVe Siècle* /París, 1951/, a «Estudios de Historia Moderna» (Barcelona), núm. 2 (1952), pp. 282-283.
185. Ressenya de «Actas y Comunicaciones de la I Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès y Conca d'Odena. Martorell, 1950» /Igualada, 1952/, a «Hispania» (Madrid), XII, núm. 49 (1952), pp. 621-623.
186. Ressenya de E. FORT: *Bernardo Dalmau, abad de Santes Creus* /«Boletín Arqueológico» (Tarragona), LII (1952)/ a «Memorias del Archivo Bibliográfico de Santes Creus», núm. 1 (1953), pp. 320-321.
187. Ressenya de MADURELL, J. M.: *El monasterio de Santa María de Vall-*

- daura del Vallés (1150-1179)* / «Boletín Arqueológico» (Tarragona), XXV (1952)/, a «Memorias del Archivo Bibliográfico de Santes Creus», núm. 1 (1953), pp. 322.
188. Ressenya de R. D'ABADAL: *La Catalunya Carolíngia*. «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics» (Barcelona), II (1953), p. 80.
 189. Ressenya de C. VILÀ: *Amor al rey y a la pàtria* /Reus, 1954/, a «Santes Creus. Boletín del Archivo Bibliográfico», núm. 2 (1955), pp. 112-114.
 190. Ressenya de F. DURAN: *Margarida de Prades* /Barcelona, 1956/, a «Santes Creus. Boletín del Archivo Bibliográfico», núm. 2 (1955), pp. 111-112.
 191. *La miscel·lània dedicada al Cardenal Albareda*. «Serra d'Or» (Montserrat), 2.ª època, IV, núm. 10 (octubre 1962), pp. 41-42.
 192. Ressenya de E. FORT: *El senyoriu de Santes Creus* /Barcelona, 1972/ a «Santes Creus. Boletín del Archivo Bibliográfico», IV, núm. 37 (1973), pp. 395-396.
 193. *Aportacions fonamentals a la història catalana del segle XV*. «Serra d'Or» (Montserrat), XVI, núm. 173 (febrer 1974), p. 46, 2 figs.
 194. *Poblet i el seu historiador*. «Serra d'Or» (Montserrat), XVIII, núm. 199 (abril 1976), pp. 83-84, 2 figs.
 195. Ressenya de *L'histoire et ses méthodes* /Paris-Bruges, 1961/, a «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), I (1964), pp. 687-690.
 196. Ressenya de B. WILKINSON: *Constitutional History of England in the Fifteenth Century* /Londres, 1964/, a «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), II (1965), pp. 690-692.
 197. Ressenya de J. TAYLOR: *The Universal Chronicle of Ranulf Higden* /Oxford, 1966/, a «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), III (1966), pp. 716-717.
 198. Ressenya de S. RUNCIMAN: *The fall of Constantinople, 1453* /Cambridge, 1965/, a «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), III (1966), pp. 724-725.
 199. Ressenya de T. C. AKELEY: *Christian initiation in Spain, a. 300-1000*. /Londres, 1967/, a «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), IV (1967), pp. 629-633.
 200. Ressenya de A. R. LEWIS: *The Development of Southern French and Catalan Society, 718-1050* /Austin, 1965/, a «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), V (1968), pp. 765-766.
 201. Ressenya de L. H. NELSON: *The Normans in South Wales* /Austin, 1966/, a «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), V (1968), pp. 777-778.
 202. Ressenya de T. ROSLANOWSKI: *Recherche sur la vie urbaine et en particulier sur le patriciat dans les villes de la moyenne Rhénanie septentrionale (fin du XIe-début du XIVe siècle)* /Varsovia, 1964/, a «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), V (1968), pp. 780-782.
 203. Ressenya de E. DUCKETT: *Death and life in the Tenth Century* /Ann

Arbor, 1967/, a «Anuario de Estudios Medievales» (Barcelona), VIII (1972-1973), pp. 680-682.

204. Ressenya de J. M.º SALRACH: *El procés de formació nacional de Catalunya* /Barcelona, 1978/, a «Quaderns d'Estudis Medievals» (Barcelona), núm. 2 (1980), p. 128.

g) ARTICLES PERIODÍSTICS I DE DIVULGACIÓ CULTURAL

Publicats a diaris i revistes de Barcelona entre els anys 1953 i 1966, s'agrupen per sèries o col·leccions. En redactar-los s'utilitzaren fonts arxivístiques o bé material museístic freqüentment inèdit.

- g.1) Series «Mirando al pasado» y «Coleccionismo barcelonés» ambdues publicades al «Diario de Barcelona», els dies i pàgines que s'indiquen.

205. *La antigua villa de Sarrià*. 31-X-1953, p. 3, 2 fotos.
206. *La Barceloneta marinera e industrial*. 18-XI-1953, p. 3, 3 fotos.
207. *San Pablo del Campo, reliquia barcelonesa*. 2-XII-1953, p. 3, 3 fotos.
208. *La vieja Igualada*. 17-XII-1953, p. 3, 3 fotos.
209. *Juguetes del mundo en Montjuich*. 2-I-1954, p. 3, 4 fotos.
210. *La Sierra del Port del Comte, pista de esquí*. 3-II-1954, p. 3, 3 f.
211. *Horta de ayer y de hoy*. 24-II-1954, p. 3, 3 fotos.
212. *Escultura medieval española*. 15-IV-1954, p. 17, 3 fotos.
213. *La zanja de la calle de Aragón*. 29-IV-1954, p. 3, 3 fotos.
214. *Corpus bergadán*. 15-VI-1954, p. 25, 3 fotos.
215. *El abanico, flor veraniega*. 23-VI-1954, p. 3, 3 fotos.
216. *Iconografía mariana*. 2-VII-1954, p. 3, 3 fotos.
217. *Santa Creu de Olorde*. 14-VII-1954, p. 3, 3 fotos.
218. *El «Pi de les tres branques»*. 31-VII-1954, p. 3, 3 fotos.
219. *San Quirico de Pedret y sus pinturas*. 12-VIII-1954, portada y p. 3.
220. *El diablo en el Alto Llobregat*. 8-IX-1954, p. 3, 3 fotos.
221. *Santa Eulalia de la Valldora*. 5-XI-1954, p. 17, 3 fotos.
222. *Gavà, entre el mar y la montaña*. 4-XII-1954, p. 3, 3 fotos.
223. *La bolsa del peregrino*. 29-XII-1954, p. 3, 3 fotos.
224. *El primer museo español de la piel*. 21-I-1955, p. 3, 3 fotos.
225. *Presente y pasado de la Seo de Urgel, I*. 4-II-1955, p. 3, 3 fotos.
226. *Presente y pasado de Seo de Urgel, II: Apuntes del pasado*. 9-II-1955, p. 3, 3 fotos.
227. *La villa de Castellbó*. 22-II-1955, p. 3, 3 fotos.
228. *Atención a la montaña leridana*. 13-IV-1955, p. 32, 3 fotos.
229. *Estamariu*. 21-VI-1955, p. 3, 3 fotos.
230. *Bescaràn, pueblo del Alto Urgel*. 2-VIII-1955, p. 3, 3 fotos.
231. *Puigcerdà*. 8-IX-1955, p. 3, 2 fotos.

232. *Cuatro ermitas y tres diablos*. 14-X-1955, p. 3, 3 fotos.
233. *Capolat y Coforp, en el Alto Bergadán*. 15-XI-1955, p. 31, 2 fotos.
234. *La más moderna Universidad europea*. 19-I-1956, p. 3, 2 fotos.
235. *Orgañá, villa señorial*. 11-II-1956, p. 3, 2 fotos.
236. *La Molina*. 11-IV-1956, p. 30, 3 fotos.
237. *Espoleto y Montelucó. Una excursión a la Edad Media*. 5-VI-1956, p. 13, 3 fotos.
238. *San Benet de Bages, cenobio milenario*. 27-VII-1956, pp. 30-31, 6 f.
239. *La Selva*. /Com. Solsonés/. 15-IX-1956, p. 11, 2 fotos.
240. *Un molino y un camino medievales, en Serrateix*. 31-I-1957, p. 11, 3 fotos.
241. *Los Rasos de Peguera*. 6-III-1957, p. 7, 2 fotos.
242. *Los «Amigos de los Gozos» y su patrono el Arcángel san Gabriel*. 27-III-1957, p. 21, 1 il.
243. *La Primera Feria de Muestras*. /Extraordinario dedicado a la Feria de Muestras/ VI-1957, s. p., 3 fotos.
244. *Miserias y grandezas de Gualter*. 16-I-1958, p. 30, 3 fotos.
245. *El problema del coro de la Catedral de Barcelona*. 20-IV-1958, pp. 7 y 8.
246. *Las ferias de antaño*. /Feria de Muestras/ VI-1958, 6 grabs.
247. *De Guardiola a Saldes*. 2-IX-1958, p. 10, 2 fotos.
248. *El castillo de Saldes*. 5-IX-1958, p. 10, 3 fotos.
249. *La villa de Gosol*. 15-XI-1958, p. 38, 3 fotos.
250. *El Clot de Güell, la Collada y Butner*. 14-XII-1958, p. 3, 3 fotos.
251. *Cómo y cuándo surgieron las Ferias internacionales*. /Extraordinario de la Feria de Muestras/, 13-VI-1959, s. p., 2 figs.
252. *Pericia y exquisitez de nuestros artesanos*. 8-V-1960, doble página, con 8 fotos.
253. *Diseción de Sant Quirze de Pedret*. 5-VI-1960, s. p., 3 fotos.
254. *Montjuich recuperado para la ciudad*. 14-VI-1961, s. p., 3 fotos.
255. *Atención a nuestros museos. De paseo por la Barcino romana*. 14-IV-1962, 1 foto.
256. *Un descendimiento excepcional*. 20-IV-1962, s. p., 1 fig.
257. *IV Cursillo Comarcal de Iniciación a la Arqueología*. 16-II-1964, p. 42.
258. *Nuevas salas en el Castillo de La Geltrú*. 28-IV-1962.
259. *Una excelente carta de marear de Grecia*. 26-V-1962.
260. *Un posible retrato de Faustina, en Mataró*. 2-VI-1962.
261. *Los orígenes de Santa María de Serrateix*. 10-VIII-1962, p. 11, 3 f.
262. *Inauguración del Museo Municipal de Berga*. 14-VIII-1962, p. 23.
263. *El Museo de Berga y los museos comarcales. Una advertencia a tiempo*. 6-X-1962, p. 25, 2 fotos.
264. *Los museos de la ciudad de Barcelona en los últimos veinticinco años*. 26-I-1964, doble página, 7 fotos.
265. *Sant Quirze de Pedret, restaurado*. 6-IX-1964, s. p., 2 fotos.
266. *Las ferias y fiestas de La Merced en Barcelona. Apuntes para su historia en el siglo XIX*. 24-IX-1964. Doble página con dibujos de J. Florit.

- 267. *La tradicional feria de San Poncio*. 9-V-1965. Pàgina en color.
- 268. *Las Ramblas, cinco calles en una, única en el mundo*. 18-VII-1965. Pàgina doble, en color.
- 269. *El Parque de la Ciudadela, manifestación ferial*. 6-VI-1965.
- 270. *Santa María del Mar, testimonio excepcional del siglo XIV*. 26-I-1966, 3 fotos.
- 271. *La Ciudadela y la Barceloneta, ayer y hoy*. 27-II-1966, 3 fotos color.

g.2) Articles de la secció «Cultura Comarcal» publicats, amb ils., a la revista «Destino», des del setembre de 1955 fins el 1966.

- 272. *Obra de cultura comarcal: Molins de Rey*. 24-IX-1955, núm. 946.
- 273. *Reus y Santa Coloma de Gramanet*. 8-X-1955, núm. 948.
- 274. *Igualada /El Centro de Estudios Comarcales y el Museo de la Piel/*. 15-X-1955, núm. 949.
- 275. *Bañolas /El Centro de Estudios Comarcales de Bañolas y su Museo/*. 29-X-1955, núm. 951.
- 276. *Hospitalet de Llobregat y Serrateix*. 12-XI-1955, núm. 953.
- 277. *Manresa /su Museo/*. 26-XI-1955, núm. 955.
- 278. *Sabadell /la Fundación Bosch y Cardellach y el Museo de la Ciudad/*. 10-XII-1955, núm. 957.
- 279. *Mataró /su Museo/*. 17-XII-1955, núm. 958.
- 280. *Santes Creus /el Archivo Bibliográfico/*. 7-I-1956, núm. 961.
- 281. *Gosol /su castillo y la villa antigua/*. 11-I-1956, núm. 962.
- 283. *Tarrasa /el Instituto Sallarés y Pla, y el Museo Textil Biosca/*. 4-II-1956, núm. 965.
- 284. *San Boi de Llobregat /la «villa» romana/*. 18-II-1956, núm. 967.
- 285. *Tarragona /la Sociedad Arqueológica y los premios «Cronista José M. Pujol»/*. 10-III-1956, núm. 970.
- 286. *Ripoll /el Museo-Archivo Folklórico/*. 24-III-1956, núm. 972.
- 287. *La Selva del Camp /Colección de monografías históricas/*. 7-IV-1956, núm. 974.
- 288. *Lérida /el Instituto de Estudios Ilerdenses/*. 12-III-1956, núm. 979.
- 289. *Igualada /las salas textiles, inauguradas en el Museo/*. 26-V-1956, núm. 981.
- 290. *Martorell /el Museo Municipal Vicente Ros/*. 9-VI-1956, núm. 983.
- 291. *Berga /Instituciones culturales de la ciudad/*. 14-VII-1956, núm. 988.
- 292. *Sabadell /Bodas de Plata del Museo de la Ciudad/* 4-VIII-1956, núm. 991.
- 293. *San Lorenzo de Morunys /Museo del Patronato Vall de Lord/*. 8-IX-1956, núm. 996.
- 294. *Excursionismo /Valores culturales del mismo/*. 6-X-1956, núm. 1000.
- 295. *Obras selectas de los museos locales de las provincias de Tarragona, Gerona y Lérida, en la Virreina /Comentario a la exposición celebrada en este palacio barcelonés/*. 20-X-1956, núm. 1002.

296. *El Centro Excursionista de Catalunya cumple 80 años*. 24-XI-1956, núm. 1007.
297. *Granollers* (Casa de Cultura). 15-XII-1956, núm. 1010.
298. *Museos locales*. 5-I-1957, núm. 1013.
299. *Selva del Camp y Tarrasa* /Publicaciones/. 9-II-1957, núm. 1018.
300. *Valor cultural de los «Goigs»*. 16-II-1957, núm. 1019.
301. *Corbera de Llobregat* /presentación/. 2-III-1957, núm. 1021.
302. *Vich en el siglo XIII. Reus, Vich y Santes Creus unidos por un santo y por su diplomatario* /Sant Bernat Calvó/. 9-III-1957, núm. 1022.
303. *Solsona* /Mossèn Juan Santamaría y Rovira/. 6-IV-1957, núm. 1026.
304. *La conservación y restauración de monumentos*. 13-IV-1957, núm. 1027.
305. *Figueras* /Museo del Ampurdán/. 8-VI-1957, núm. 1035.
306. *Cerdaña* /Guía de los esposos Jolis-Simó/. 15-VI-1957, núm. 1036.
307. *Los «Goigs de la Mare de Déu»*. 22-VI-1957, núm. 1037.
308. *Berga* /I Concurso Comarcal de Arte/. 13-VII-1957, núm. 1040.
309. *Sabadell y Gósol* /Museos/. 20-VII-1957, núm. 1041.
310. *La Federación Española de Montañismo y sus refugios pirenaicos*. 14-IX-1957, núm. 1049.
311. *Escultura medieval en madera*. 21-IX-1957, núm. 1050.
312. *Badalona* /Museo Municipal/. 12-X-1957, núm. 1053.
313. *Olot y Santes Creus*. 26-X-1957, núm. 1055.
314. *Tortosa*. 21-XII-1957, núm. 1063.
315. *Balance Cultural de 1957*. 11-I-1958, núm. 1066.
316. *Sant Pere de Grau d'Escalles, en restauración*. 22-II-1958, núm. 1072.
317. *Toponimia*. 15-III-1958, núm. 1075.
318. *Figueras: notas históricas*. 29-III-1958, núm. 1077.
319. *Tarrasa: Salvador Cardús Florensa*. 12-IV-1958, núm. 1079.
320. *Reus* /Asociación de Estudios Reusenses/. 24-V-1958, núm. 1085.
321. *Igalada* /publicaciones/. 21-VI-1958, núm. 1089.
322. *Perelada, centro cultural*. 5-VII-1958, núm. 1091.
323. *Fidelidad al Pasado: Olius*. 19-VII-1958, núm. 1093.
324. *Gerona* /Instituciones culturales/. 30-VIII-1958, núm. 1099.
325. *Santes Creus* /Joaquín Guitert/. 27-IX-1958, núm. 1103.
326. *Berga* /prospección Casampons/. 4-X-1958, núm. 1104.
327. *Sitges* /Museo Romántico/. 11-X-1958, núm. 1105.
328. *Posets-Maladeta: Del Cinca al Noguera Ribagorzana*. 25-X-1958, núm. 1107.
329. *Tortosa: Enrique Bayerri y Bertomeu* /+/. 20-XII-1958, núm. 1115.
330. *Cervera* /Archivo Histórico y Museo/. 27-XII-1958, núm. 1116.
331. *Resumen cultural de 1958* /Noticias alfabetizadas de distintas localidades/. 10-I-1959, núm. 1118.
332. *Tárrega* /Palacio Marqueses de La Floresta/. 7-II-1959, núm. 1122.
333. *Prehistoria de Menorca*. 21-III-1959, núm. 1128.
334. *Poblet y su Hermandad*. 25-IV-1959, núm. 1133.
335. *La revista y ediciones «Canigó» de Figueras*. 9-V-1959, núm. 1135.

336. *Los «Castellani» y Olot.* 27-VI-1959, núm. 1142.
337. *Francisco de P. Gabarró, creador del Museo de la Piel, de Igualada,* 25-VII-1959, núm. 1146.
338. *Santa Maria de l'Aguda (Torà) /Dr. Jaime Sarri/.* 19-IX-1959, núm. 1154.
339. *«Revista de Girona».* 26-IX-1959, núm. 1155.
340. *Homenaje en La Escala a «Victor Català».* 10-X-1959, núm. 1157.
341. *Los Archivos Parroquiales.* 7-X-1959, núm. 1161.
342. *IVª Asamblea de Estudios Comarcales, en Perelada.* 21-XI-1959, núm. 1163.
343. *Eufeminiano Fort y Cogul historiador de Santes Creus y de la Selva del Camp,* 20-II-1960, núm. 1178.
344. *El refugio prefabricado de Biciberri.* 5-III-1960, núm. 1178.
345. *Isidro Clopas, biógrafo del General Manso.* 26-III-1960, núm. 1181.
346. *«La Bisbal» de Pedro Lloberas.* 9-IV-1960, núm. 1183.
347. *El Museo-Archivo de Montblanch y Comarca.* 30-IV-1960, núm. 1186.
348. *El Museo de Historia de la Ciudad, en renovación.* 21-V-1960, núm. 1189.
349. *Antonio Carner, cronista de la ciudad de Igualada.* 11-VI-1960, núm. 1192.
350. *Solsona completa la restauración de la capilla «Dels Sants Màrtirs»,* 25-VI-1960, núm. 1194.
351. *Tarrasa en la Edad Media.* 9-VII-1960, núm. 1196.
352. *Biografía de J. Vicens Vives /sin firmar/.* 9-VII-1960, núm. 1196.
353. *La cartuja de Montalegre.* 6-VIII-1960, núm. 1200.
354. *La investigación histórica en los Archivos Municipales.* 3-IX-1960, núm. 1204.
355. *Los judíos de Lérida y el misterio de los sepulcros antropomorfos.* 24-IX-1960, núm. 1207.
356. *Las ermitas de los alrededores de Sant Boi de Llobregat.* 8-X-1960, núm. 1209.
357. *Historia General de las Civilizaciones. Nueva visión de Roma y su Imperio.* 26-XI-1960, núm. 1216.
358. *Una gran revista científica. El «Anuario de Estudios Atlánticos».* 7-I-1961, núm. 1222.
359. *Miscelánea Martorellense e Igualadina.* 21-I-1961, núm. 1224.
360. *Actividad cultural de la Diputación Barcelonesa.* 25-II-1961, núm. 1225.
361. *La labor del Servicio de Conservación de Monumentos en la provincia de Barcelona.* 1-IV-1961, núm. 1234.
362. *Las «Memorias de la Ciudad de Solsona» de mosèn Costa y Bafarull.* 15-IV-1961, núm. 1236.
363. *El siglo XIX en el mundo y en Cataluña.* 22-IV-1961, núm. 1237.
364. *Los hipogeos y perduración de prácticas paganas en la Cataluña altomedieval.* 6-V-1961, núm. 1239.
365. *El «Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae» /y otras publicaciones/.* 27-V-1961, núm. 1242.
366. *Asamblea en Tortosa. II Cursillo Comarcal de Iniciación a la Arqueología.* 17-VI-1961, núm. 1245.

367. *Una nueva revista científica barcelonesa. Los «Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad» /de Barcelona/. 8-VII-1961, núm. 1248.*
368. *La Casa Papiol de Villanueva y Geltrú, convertida en Museo Romántico Provincial. 19-VIII-1961, núm. 1254.*
369. *Una «villa» romana en Mataró. 16-IX-1961, núm. 1258.*
370. *El romànic en el Bergadán /Unión Excursionista de Cataluña/ y Moyà. 4-XI-1961, núm. 1265.*
371. *Actividad cultural tarrasense: La historia de la industria textil. 6-I-1962, núm. 1274.*
372. *El Museo de Rubí. 27-I-1962, núm. 1277.*
373. *Toponimia de la Poble de Claramunt. 10-III-1962, núm. 1283.*
374. *Una preciosa guía del Pallars y Valle de Arán. 31-III-1962, núm. 1286.*
375. *Mosén Pedro Pujol (1887-1962). In Memoriam. 21-IV-1962, núm. 1289.*
376. *La Biblioteca-Museo Balaguer de Villanueva y las nuevas instalaciones museísticas del Castillo de La Geltrú. 19-V-1962, núm. 1293.*
377. *La transformación de los municipios catalanes a comienzos del siglo XVIII. 16-VI-1962, núm. 1297.*
378. *Un instrumento de trabajo de categoría internacional en manos de los investigadores de la Edad Media catalana. 28-VII-1962, núm. 1303. /Con otras notas de Barcelona y Agramunt/.*
379. *El Museo Municipal de Berga. 15-IX-1962, núm. 1310.*
380. *El general Manso, conde del Llobregat. 13-X-1962, núm. 1314.*
381. *Sabadell en la Historia Universal. /y nota sobre Tárrega/. 24-XI-1962, núm. 1320.*
382. *El Museo de Historia de Barcelona y su Guía. 15-XII-1962, núm. 1323.*
383. *La exposición del Colegio Notarial de Barcelona. 29-XII-1962, núm. 1325.*
384. *Actividades destacadas del último trimestre de 1962. 12-I-1963, núm. 1327.*
385. *Arqueología y toponimia de Mallorca. 9-III-1963, núm. 1335.*
386. *Toponimia del Aleixar /y Topografía Médica de Martorell/. 30-III-1963, núm. 1338.*
387. *Herejes de Cataluña. 27-IV-1963, núm. 1342.*
388. *El Museo Textil Biosca de Tarrasa. 1-VI-1963, núm. 1347.*
389. *La Rodalia de Calàes de Montbui. /El grupo «Lacetania» de Igualada, el Cancionero de la Rosa de Bulner, y otros/. 25-VIII-1963, núm. 1359.*
390. *Dos nuevas revistas eruditas. 23-XI-1963, núm. 1372.*
391. *Últimas realizaciones de la arqueología catalana. 11-I-1964, núm. 1379.*
392. *Joan Diví, «el pagès poeta» 1871-1954. 22-II-1964, núm. 1385.*
393. *IVº Cursillo Comarcal de Iniciación a la Arqueología. 23-III-1964, núm. 1389.*
394. *Los inicios del Museo del Trigo y de la Vida rural en Cervera. 2-V-1964, núm. 1395. Artículo reproducido en «Segarra» (Cervera), XXI, núm. 477 (15-V-1964) y núm. 478 (31-V-1964).*
395. *El testimonio revelador de las piedras /comentario al libro «Cada piedra es un mundo» de A. Arribas/. 9-V-1964, núm. 1396.*

396. *Miscelánea de obras de Geografía*. 13-VI-1964, núm. 1401.
397. *Aportación de las publicaciones a la historia local*. 18-VII-1964, núm. 1406.
398. *El curioso recetario de cocina de Scala-Dei*. 8-VIII-1964, núm. 1409.
399. *El padre Garí y su Historia de Villanueva y Geltrú*. 24-XI-1964, núm. 1420.
400. *Cataluña en la «Vida de Pere el Gran» de Ferràn Soldevila*. 7-XI-1964, núm. 1422.
401. *Restauración del templo románico de San Lorenzo de Morunys*. 21-XI-1964, núm. 1424.
402. *La ciudad y la sede episcopal de Egara*. 2-I-1965, núm. 130.
403. *Guía de Seo de Urgel*. 6-II-1965, núm. 1435.
404. *El «Llibre dels gegants» de Villanueva y Geltrú. /La Selva del Camp y otros/*. 3-IV-1965, núm. 1443.
405. *Real Academia de Ciencias Naturales y Artes /y «Revista de Girona»/* 24-IV-1965, núm. 1446.
406. *El Litoral catalán /y otros temas/*. 29-V-1965, núm. 1451.
407. *Demografía catalana medieval /La obra de José M.ª Cruzet, actividades museísticas, etc./*. 3-VII-1965, núm. 1456.
408. *La historia barcelonesa del siglo XIX /y los Notarios de Barcelona/*. 28-VIII-1965, núm. 1464.
409. *Trilogía igualadina*. 18-IX-1965, núm. 1467.
410. *Guía para excursionistas y guías para turistas*. 16-X-1965, núm. 1471.
411. *Pobla de Claramunt /y otros temas/*. 18-XII-1965, núm. 1480.
412. *Prehistoria y etnografía del Africa Ecuatorial, en Barcelona. Una gran exposición de las culturas primitivas de la Guinea Española, en el Museo Arqueológico Provincial*. 25-XII-1965, núm. 1481.
413. *Actividades del Museo de Historia de la Ciudad de Barcelona*. 15-I-1966, núm. 1484.
414. *La industria de curtidos en el siglo XVIII*. 26-II-1966, núm. 1490.
415. *Homenaje a Jaime Vicens Vives*. 12-III-1966, núm. 1492.
416. *Estudios de sociología y pastoral religiosa*. 2-IV-1966, núm. 1495.
417. *VIº Curso Comarcal de Iniciación a la Arqueología*. 18-VI-1966, núm. 1506.
418. *Señorío de Vilafranca del Penedès /y otros temas/*. 2-VII-1966, núm. 1508.
419. *La revista «Chthonia» /y otros temas/*. 23-VII-1966, núm. 1511.
420. *III Symposium Internacional de Arqueología Chthoniana, en Mataró*. 30-VII-1966, núm. 1512. /con otros temas de Sabadell y Mallorca/.
421. *El federalismo y los burgueses de Jutglar*. 3-XII-1966, núm. 1530.

g.3) *Artículos de vulgarización de la sección «Mujeres célebres», publicados a «La Hora XXV. Suplemento femenino», publicación mensual literaria de Barcelona, del 1961 a 1964.*

422. *Teodora, emperatriz de Bizancio*. Núm. 3 (1961), pp. 25-26, 1 fig.
423. *Beatriz, la musa de Dante*. Núm. 4 (1961), pp. 26-27, 2 figs.
424. *Margarita de Austria, reina de España*. Núm. 5 (1961), pp. 6-27, 1 fig.
425. *Blanca de Castilla, madre de San Luis*. Núm. 6 (1961), pp. 20-21, 2 figs.
426. *Juana de Arco, la heroína santa*. Núm. 7 (1961), pp. 5-6, 2 figs.
427. *Gala Placidia, una vida de sacrificio*. Núm. 8 (1961), pp. 4-5, 2 fig.
428. *Madame Curie*. Núm. 9 (1962), pp. 8-9, 1 fig.
429. *Violante de Hungría, reina de Aragón*. Núm. 10 (1962), pp. 28-29, 2 fotos.
430. *Agustina de Aragón, alférez en activo del ejército español*. Núm. 11 (1962) pp. 28-29, 1 fig.
431. *Juana I de Castilla, la reina loca por amor*. Núm. 12 (1962), pp. 26-28, 1 fig.
432. *Nefertiti o Nofretete*. Núm. 13 (1962), pp. 26-27, 1 fig.
433. *Teresa Neumann, la última mística alemana*. Núm. 14 (1962), pp. 5-6, 1 foto.
434. *Maria Tudor, reina de Inglaterra*. Núm. 15 (marzo 1963), pp. 52-54, 1 fig.
435. *Cleopatra VI, «Gran reina del Este»*. Núm. 16 (abril 1963), pp. 62-63, 1 fig.
436. *Inés de Castro*. Núm. 17 (mayo 1963), pp. 66-67, 1 foto.
437. *Carlota Corday*. Núm. 18 (junio 1963), pp. 62-63, 1 dibujo.
438. *Safo, poetisa de Lesbos*. Núm. 19 (septiembre 1963), pp. 58-59, 1 dibujo.
439. *Catalina II, zarina de Rusia*. Núm. 20 (oct. 1963), pp. 58-60, 1 fig.
440. *George Sand, descubridora de las bellezas de Mallorca*. Núm. 21 (noviembre 1963), pp. 54-55, 1 fig.
441. *Edith Stein, la inteligencia al servicio de la verdad*. Núm. 22 (enero 1964), pp. 70-72, 1 foto.
442. *Isabel de Farnesio, princesa parmesana y reina de España*. Núm. 23 (febrero 1964), pp. 73-75, 1 fig.
443. *Eloisa*. Núm. 24 (marzo 1964), pp. 79-80, 1 foto.
444. *Mariana de Neoburgo*. Núm. 25 (mayo 1964), pp. 64-65, 1 dibujo.

g.4) Articles molt curts, consistents en fotografies comentades, dins la sèrie «¿Conoce Vd. Barcelona?», publicats a «Diario de Barcelona», des del 1er. de gener de 1965 fins el 28 d'octubre del mateix any. Es publicaren 153 notes d'aquesta sèrie que no especifiquem. Sense firma.

h) Vària

445. *Presentación a «El Tribunal de la Historia» de J. M. de la Cruz*. Aymà S.A.E. (Col. Voz-imagen, 2). Barcelona, 1962. Pp. 9-11.